

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**DOĞU TÜRKİSTAN'IN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ VE MESUT SABRİ
BAYKOZİ**

Yüksek Lisans Tezi

Gamze GAZCIOĞLU

Danışman

Doç. Dr. Tekin TUNCER

Nevşehir

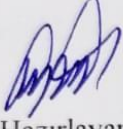
Ocak 2020

Mesut Sabri Baykozi

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

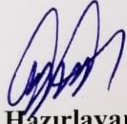

Tezi Hazırlayan

Gamze GAZCIOĞLU

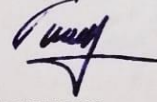
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Doğu Türkistan’ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi” adlı Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Gamze GAZCIOĞLU

Danışman

Doç. Dr. Tekin TUNCER

Ana Bilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

İmza

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Tekin TUNCER danışmanlığında, Gamze GAZCIOĞLU tarafından hazırlanan “Doğu Türkistan’ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

29/01/2020

JÜRİ

İMZA

Danışman: Doç. Dr. Tekin TUNCER

Üye: Doç. Dr. Telli KORKMAZ

Üye: Abdolvahid SOOFIZADEH

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 21.../01.../2020 tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

2020.07.163

...../...../.....

Doç. Dr. Vedat AKTEPE
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdürü

DOĞU TÜRKİSTAN'IN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ VE MESUT SABRİ BAYKOZİ

Gamze GAZCİOĞLU

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Ocak, 2020

Danışman; Doç. Dr. Tekin TUNCER

ÖZET

Doğu Türkistan, yüzyıllar boyunca çeşitli Türk topluluklarına yurt olmuştur. Ancak 1949 yılından beri, Çin Halk Cumhuriyeti'nin işgali altındadır. Resmi adı Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi olan Doğu Türkistan, 1982 Çin Anayasasına göre, Çin'in ayrılmaz bir parçası durumundadır.

Bölgede, çeşitli İnsan Hakları sorunları mevcuttur. İnsan Hakları sorunlarının ortaya çıkmasındaki en önemli sebep, Doğu Türkistan'ın ekonomik zenginliğidir. Çünkü bu kaynaklar Çin'in vazgeçilmezi durumundadır.

Üç Efendiler olarak bilinen Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını kazanabilmesi için mücadele etmişlerdir. Bu çalışma da, Doğu Türkistan halkının Çin'e karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinden ve Doğu Türkistan'ın ilk Türk valisi olan Mesut Sabri Baykozi'nin hayatı ve faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler; Doğu Türkistan, Mesut Sabri Baykozi, Bağımsızlık, Üç Efendiler

INDEPENDENCE OF EAST TURKISTAN AND MESUT SABRİ BAYKOZİ

Gamze GAZCIOĞLU

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences Department
Of History, Master, January, 2020

Supervisor: Doç. Dr. Tekin TUNCER

ABSTRACT

East Turkestan has been homeland to various Turkish communities for centuries. However, it has been under the occupation of the Republic of China since 1949. East Turkestan, officially named Xinjiang Uyghur Autonomous Region, is an integral part of China according to the 1982 Chinese Constitution.

There are various human rights violations in the region. The most important reason for the emergence of human rights violations in the region is the economic wealth of East Turkestan. Because these resources are indispensable to China.

Mesut Sabri Baykozi, Isa Yusuf Alptekin and Mehmet Emin Bugrak known as the “Üç Efendiler” (Three Lords), made great efforts to make East Turkestan independent. In this study, the independence struggle of the people of East Turkestan against China and the life and activities of Mesut Sabri Baykozi, the first Turkish governor of East Turkestan, are mentioned.

Keywords; Eastern Turkistan, Mesut Sabri Baykozi, Independence, Üç Efendiler (Three Lords)

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın yürütölmesi sırasında, desteğini ve tavsiyelerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Tekin TUNCER'e, yoğun çalıőmalarım sırasında bana sabır gösteren anneme, motivasyon desteği için arkadaőım Funda Demirkol ve Ayşe Kamaő'a, tercüme konusunda yardımcı olan Özkan Ateş'e, çalıőmam sırasında bana ümit verip destek olan, küçük ya da büyük yardımlarını esirgemeyen herkese teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	x

GİRİŞ.....	1
------------	---

İ. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'IN COĞRAFİ KONUMU VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ

1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi	4
1.2. Doğu Türkistan'ın Demografik Yapısı	8
1.3. Doğu Türkistan'ın Kültür ve Medeniyeti	14
1.4. Doğu Türkistan'ın Ekonomisi.....	22

İİ. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'IN ÖNEMİ, İŞGAL EDİLME NEDENLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN'DA KURULAN DEVLETLER

2.1. Doğu Türkistan'ın Önemi ve İşgal Edilme Nedenleri	28
2.2. Doğu Türkistan'da Kurulan Devletler.....	30
2.2.1. Sakalar	30
2.2.2. Hun İmparatorluğu	31
2.2.3. Göktürk Kağanlığı.....	33
2.2.4. Uygur Devleti	34
2.2.5. Karluklar ve Karahanlılar Devleti	35
2.2.6. Saidiye Hanlığı	37

2.2.7. Yakup Han Dönemi.....	39
2.3. Doğu Türkistan'da Çin Hakimiyeti.....	41
2.3.1. Mançu İmparatorluğu	41
2.3.2. Umumi Valiler Dönemi.....	42

III. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA MESUT SABRİ BAYKOZİ DÖNEMİ

3.1. Mesut Sabri Baykozi'nin Hayatı ve Kişiliği.....	50
3.2. Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin İlanı, Lağvedilmesi Süreci ve Mesut Sabri Baykozi'nin Çin'e Gitmesi	59
3.3. Üç Efendiler ve Çin'deki Faaliyetleri.....	63
3.4. Üç Efendiler'in Doğu Türkistan'a Dönmesi ve Buradaki Faaliyetleri	75
3.5. Mesut Sabri Baykozi'nin Akıbeti	92
SONUÇ	96
KAYNAKÇA.....	102
ÖZ GEÇMİŞ	106

KISALTMALAR

Bkz	Bakınız
C	Cilt
Çev	Çeviren
Dr.	Doktor
D.T.G.C.	Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti
gr.	Gram
Haz.	Yayına hazırlayan
Km.	Kilometre
km²	Kilometre kare
m.	Metre
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
(t.y.)	Baskı tarihi yok
TDV	Türk Dünyası Vakfı
(y.y.)	Yayınevi Yok
v.b	Ve benzeri

GİRİŞ

Tezin Konusu

Bu çalışmada, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynayan Mesut Sabri Baykozi'nin hayatı ve faaliyetleri ele alınmıştır. Doğu Türkistan'ın kısa tarihi, bölgede kurulan Türk devletleri, Çin'e karşı verilen bağımsızlık mücadelesi, Mesut Sabri Baykozi'nin; İsa Yusuf Alptekin'in daveti ile 1938 yılında Çin'e gitmesi, Çin'deki faaliyetleri, 1945 yılında Doğu Türkistan'a dönmesi ve buradaki çalışmaları, Çin'de Komünistler ve Milliyetçiler arasında çıkan iç savaş sonucunda ilk defa bir Türk'ün, Doğu Türkistan umumi valisi olması anlatılmaktadır. Bunlardan sonra Mesut Sabri Baykozi'nin valilik görevinden alınarak yerine Rus yanlısı Burhan Şehidi'nin getirilmesi ve Mesut Sabri'nin ölümünden bahsedilmektedir.

Tezin Amacı

Doğu Türkistan, günümüzde hala Çin baskısı altındadır. Bölgede yaşayan Türkler sistematik bir şekilde zulüm ve asimilasyon faaliyetlerine maruz kalmaktadır. Çin, eğitim kamplarında Uygur Türklerinin kendi öz kimliğinden uzaklaştırarak asimile olmasını amaçlamaktadır. Çin, Doğu Türkistan meselesini kendi iç meselesi olarak görmektedir. Çin'de Müslüman Türk halkına yapılan şey bir soykırımdır. Türk halkı işkencelere maruz kalmakta ve insan hakları engellenmektedir. Bütün bunlar dünyanın gözü önünde gerçekleşmekte ve bu durum her geçen gün daha kötüye gitmektedir.

Geçmişten beri Çinli insanlar, Doğu Türkistan'a göç etmeye teşvik edilmekte ve bu suretle bölge etnografyası değiştirilmektedir. Bölgede din adamları, araştırmacılar, gazeteciler, eğitimciler, yazarlar ve iş adamları hapsedilmekte hatta idam cezasına

çarpıtılmaktadır. Okumak için yurt dışına giden öğrenciler aileleriyle tehdit edilerek geri çağrılmakta ve hapsedilmektedir. Bu durum sadece günümüzde değil geçmişten beri bu şekildedir.

Bu çalışmanın amacı ise Doğu Türkistan halkının bağımsızlık için verdiği mücadelesinde önemli bir rol oynayan Mesut Sabri Baykozi'nin Çin'de ve Doğu Türkistan'da verdiği mücadeleleri göz önüne sermek, bu faaliyetlerinden dolayı onun Pan-türkist olarak suçlanmasını, sürgün edilmesini, memleketine dönmesine bile izin verilmemesini, ailesinin öldürülmesi gerçekliğini dile getirmektir.

Tezin Önemi

Türkler, Türkistan'dan dünyanın dört bir yanına göç etmişler ve gittikleri yerlerde kendi örf-adetlerini, öz kimliklerini korumayı başarmışlardır. Göç etmeyip ana yurtlarında kalan Türkler de aynı şekilde kültür, medeniyet ve gelenek-göreneklerine sahip çıkmışlardır. Kendi bağımsızlıklarına göz diken devletlerle savaşmışlar, kazandıkları zaferlerin yanı sıra kaybettikleri de olmuştur. Türkiye'de yetişen herhangi bir bilim insanı Türkistan'a giderek yerinde incelemeler yapmak suretiyle herhangi bir eser meydana getirmemiştir.

1932 yılında İsa Yusuf Alptekin'in, 1934 yılında Mesut Sabri Baykozi'nin ve 1943 yılında da Mehmet Emin Buğra'nın Çin'de yapmaya başladıkları çalışmalar, 1945 yılına kadar sürmüştür. Doğu Türkistan halkının Çin zulmüne karşı yürüttüğü mücadelenin dünyaya duyurulması için bilimsel çalışmalar yapılması gerekmektedir. Doğu Türkistan'ın yakın geçmişiyle ilgili eserler veren, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve Mesut Sabri Baykozi'nin hayatları ve çalışmalarının önemi büyüktür. Bu sebeple Türkistan tarihi açısından önemli şahsiyetlerin faaliyetlerinin araştırılmasının önemli olduğu düşüncesindeyiz. Bu çalışmada Türkistan halkının gördüğü zulümleri, uğradığı haksızlıkları göreceksiniz. Bunları göstermek ve Dr. Mesut Sabri Baykozi'yi tanıtmak açısından bu çalışmanın önemli olduğu düşüncesindeyim.

Tezin Yöntemi

Çalışmamızın nasıl olacağı belirlendikten sonra yararlanacağımız kaynakların tespiti yapılmıştır. Konuyla ilgili kaynaklar belirlendikten sonra incelenip, konumuz

açısından gerekli notlar alınmıştır. Özellikle Mesut Sabri Baykozi'nin kızı Gültekin Pehlivan'ın eserleri çalışmamıza çok önemli katkılar sağlamıştır. Kaynaklardan elde edilen bilgiler analiz edilerek, üniversitemizin tez yazım kılavuzuna uygun bir şekilde tarafsız bir şekilde yazılmıştır.

Tezin Bölümleri

Giriş Bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi ve bölümleri hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde, konumuz Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Mesut Sabri Baykozi'nin faaliyetleri olduğu için Doğu Türkistan'ın coğrafi konumundan, nüfusundan, kültüründen ve ekonomisinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Doğu Türkistan'ın coğrafi açıdan önemi, Çin tarafından işgal edilmesinin nedenleri, bölgede kurulan Türk devletleri, Mançu İmparatorluğunun istilaları ve bölgenin Çinli genel valiler tarafından yönetilmesinden bahsedilmiştir. Çin'in genel vali yaptığı kişilerin, Doğu Türkistan politikaları ve halk üzerindeki baskı rejimleri anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde ise, tezimizin asıl konusunu oluşturan Mesut Sabri Baykozi'nin hayatı ve kişiliği, Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulması ve ortadan kaldırılmak istenmesi, Dr. Mesut Sabri'nin ailesinin öldürülmesi, İsa Yusuf Alptekin'in Mesut Bey'i Çin'e davet etmesi ve Üç Efendiler adı verilen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri Baykozi'nin Çin'deki faaliyetleri anlatılmıştır. Daha sonra Üç Efendilerin Türkistan'a dönerek mücadelelerine burada devam etmelerinden bahsedilmiştir. Vatanına Teftiş Kurulu Başkanı olarak dönen Mesut Sabri Bey'in, Çin'de Komünist ve Milliyetçiler arasında çıkan iç savaş sonucunda ilk Türk umumi vali olması anlatılmıştır. Türklerin ilk defa yönetimde yer almasının açıklamaları yapılmıştır. Daha sonra Mesut Bey'in görevden alınması ve yerine Rus yanlısı olan Burhan Şehidi'nin vali yapılması, Mesut Sabri Bey'in hapse atılması ve zaten kötü olan sağlık durumunun hapiste daha da kötüleşmesi sonucu evinde göz hapsinde tutulması ve 66 yaşında vefat etmesi anlatılmıştır.

İ. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'IN COĞRAFİ KONUMU VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ

1.1. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi

Horasan'dan başlayarak, Kuzey Afganistan, Pamir ve Karanlık Dağlarından Çin'e kadar uzanan, Moğolistan ve Güney Sibirya'yı içine alan aynı zamanda Hazar Denizine kadar devam eden alana Türkistan denmektedir. Türkistan kelimesi "Türk yurdu" anlamına gelmektedir. Türkistan kelimesini ilk defa İranlılar ve Araplar, Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgeleri belirtmek için kullanmışlardır. İslami fetihlere kadar Ceyhun nehrinin kuzeyi Türkistan diye anılmaktaydı. Fetihlerle birlikte Mâverâünnehir'in kuzeyinde doğusunda kalan bölgelere Türkistan denilmeye başlanmıştır. Horasan'daki Türkmenlere ait bölgeye de Türkistan adı verilmiştir. Rusya, Türk ülkelerini işgal etmeye başladıkları dönemde Türkistan kelimesini Kazaklar'dan öğrenerek kullanmaya başlamışlardır. Fakat bu, Türkistan adını Rusların verdiği anlamına gelmemektedir. XIX. yüzyılda literatüre, Çin ve Rusya'nın hakimiyetindeki bölgelere Doğu ve Batı Türkistan'ı adları verilmiştir.¹

Türk dünyası 10.476.076 kilometre kareden meydana gelmektedir.² Siyasi literatürde "Orta Asya" olarak geçen Türkistan bölgesinin yüzölçümü ise 5.340.066 km²'dir.³ Türk kültür ve medeniyetinin doğduğu yer olan Doğu Türkistan, bu alan içerisinde

¹Ahmet Taşağıl, Türkistan, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 41, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, 556-557.

² Abdullah Bakır, Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, İzmir: 2008, 35; Baymirza Hayit bu rakamı 10.196.076 olarak belirtmektedir. Bkz. Baymirza Hayit, Doğu Türkistan'ın Türk Dünyasındaki Önemi, **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 145, Ocak 1999, 36.

³ Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, 1. Basım, İstanbul: Aygan Yayıncılık, 2015, 22.

1.828.418 km² yer kaplamaktadır.⁴ Doğu Türkistan, Almanya'dan 4, Ürdün'den 25, Pakistan'dan 3, Türkiye'den ise 2.5 kat büyüktür. Avrupa'daki en büyük devletlerden olan Fransa'dan 3 kat, Macaristan'dan ise 17 kat daha büyüktür. Toprak büyüklüğü göz önünde bulundurulduğu zaman, dünyadaki bütün ülkeler arasında 19. sırada yer almaktadır.⁵

Türkistan coğrafyası, kaynaklarda üç bölge halinde incelenmektedir. Bu bölgelerden birincisi Doğu Türkistan'dır. Doğu Türkistan, Asya kıtasının ortasında yer almaktadır. Türkistan'ın ise doğusundadır. Bölgede 30 milyon civarında Türk yaşamaktadır. Bu nüfusun çoğunluğu; Uygur, Kazak, Tatar, Özbek ve Kırgız Türkleri olmak üzere Türkistan kökenlidir. Doğu Türkistan'ın yaklaşık 600.000 km²'si çöllerden, 90.000 km²'sini ormanlık alanlar, geri kalanını ise tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'ın doğusunda Çin, batısında Tacikistan ve Kırgızistan, kuzeybatısında Kazakistan, kuzeydoğusunda Moğolistan, güneyinde Tibet, güneybatısında Keşmir ve Pakistan bulunmaktadır. Etrafı yüksek dağlarla çevrilidir. Kuzeyinde Altay, güneyinde Himalaya dağı, Karakurum Çölü ve Karanlık dağları yer almaktadır. Ülkenin orta kısmında Tanrı Dağları bulunmaktadır. Tanrı Dağları, bölgeyi iki kısma ayırır. Dağın kuzeyinde kalan yeri İli Havzası (Cungarya), güneyinde kalan yeri ise Tarım Havzası (Kaşgaria) olarak adlandırılmıştır.⁶ Tanrı Dağlarının yüksekliği 4.000 m. civarındadır ve ortasında Turfan çukurluğu bulunmaktadır. Tanrı Dağlarının doğudan batıya doğru uzunluğu 2.500 km, kuzeyden güneye doğru olan uzunluğu ise 2.500-2.700 km'yi bulmaktadır. Bu heybetli görünüşünden dolayı insanlar, çıkılması imkânsız olarak görülen bu dağlara "Tanrı Dağları" adını vermişlerdir. Tanrı Dağlarının kapsadığı alan bölgenin iklimine de etki etmiştir. Tanrı Dağları, bölgeye kuzeyden gelen nemli havanın güneye geçmesine

⁴ Bahtiyar Bahşi, Doğu Türkistan'ın Yakın Tarihi ve Uygur Türkleri, **The Journal of Social Science Studies**, Sayı 57, 2017, 572; İsmail Cengiz, **Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan**, İstanbul: Doğu Türkistan Dergisi Yayınları, 1981, 3; Tekin Tuncer, 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler (Doktora Tezi), **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Manisa 2015, 1; Doğu Türkistan'ın yüzölçümüyle ilgili farklı kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. İlyar Şemseddin Doğu Türkistan'ın yüzölçümünün 1.663.100 km kare olarak yazmaktadır. Bkz. İlyar Şemseddin, **Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım**, İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Derneği, 1997, 34-35.

⁵ Abdulhaluk Çay, Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde Doğu Türkistan'ın Durumu, **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 71, 2010, 4; Cengiz, 3-4.

⁶ Ahmet Kemal İlkul, **Çin-Türkistan Hatıraları-Şanghay Hatıraları**, Yusuf Gedikli (Çev.), İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999, 36; Kenan Dağcı, Mustafa Keskin, Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlaller, **Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2013, 13.

engel olmaktadır. Bu sebeple bölgenin güneyinde kalan yerler daha kurak geçmektedir. Tanrı Dağlarına bol miktarda yağmur ve kar yağdığı için çam, ardıç ve şimşir gibi ağaçlardan oluşan ormanlarla bulunmaktadır. Ülkenin büyük bir kısmını ise Taklamakan Çölü kaplamaktadır.⁷ Doğu Türkistan; Batı Türkistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Pakistan, Hindistan, Keşmir, Tibet, Moğolistan ve Çin ile komşudur.⁸

İkinci bölge Güney Türkistan'dır. Güney Türkistan, Afganistan'ın kuzeyinde yer almaktadır. Bu bölgede 5 milyondan fazla Türkmen ve Özbek Türkü'nün yaşadığı bilinmektedir.⁹

Üçüncü bölge ise üzerinde Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi çeşitli Türk Cumhuriyetleri bulunan Batı Türkistan'dır. Burada 55 milyon insanın yaşadığı belirtilmektedir.¹⁰

Tanrı Dağları'nın ülkeyi ikiye böldüğünü ve bu bölgelere Tarım Havzası ve Cungarya dendiğini söylemiştik, bu iki bölgenin özelliklerine bakacak olursak:

Tarım Havzası: Tanrı dağları ve Kunlun Dağları arasında bulunmaktadır. Dünyanın en büyük kapalı havzası konumundadır. Deniz seviyesinden yükseltisi ortalama 1.000 metredir.¹¹ Yüzölçümü 900.000 km²'dir. Ülkenin yarısından fazla bir alanı kapsamaktadır. Tarım Havzası'nın 500.000 km²'sini Taklamakan Çölü, geri kalanını ise ziraata elverişli topraklar kapsamaktadır. Havzanın su ihtiyacını Tarım Nehri karşılar. Tarım Nehri sayesinde bölgede, buğday, mısır, pirinç ve üzüm yetiştirilmektedir. Bölge, hayvancılığa elverişlidir.¹² Tarım Havzasının ortasını, dünyadaki en büyük çöllerden birisi olan Taklamakan Çölü kaplamaktadır. Kuzeyinde Tarım Irmağı yer alır. Güneyde bulunan Kunlun Dağlarının yükseltisi 7.000 metreden fazladır. Batıdan doğuya doğru; 7.719 m. yüksekliğindeki Kongur Şan, 7.546 m. yüksekliğindeki Muztağata, 8.611 m. yüksekliğindeki Kunlun Tepesi, 7.282 m.

⁷ Saray, 22-23; Cengiz, 36.

⁸ Hayit, 36.

⁹ Sayın ve Koçak, 11.

¹⁰ Sayın ve Koçak, 11.

¹¹ Şemseddin, 36-37.

¹² Saray, 23-24.

yüksekliğindeki Muztag, 7.723 m. yüksekliğindeki Arkadağ ve 7.720 m. yüksekliğindeki Monomaha Şan zirveleri bulunmaktadır.¹³

Cungarya Havzası: Tanrı Dağları ve Altay Dağları arasında yer alan bölgeye Cungarya Havzası denmektedir. Cungarya Havzası'nın yüzölçümü yaklaşık 600.000 km²'dir. Tarım Havzasına göre biraz küçüktür ama burada da verimli topraklar bulunmaktadır. Ülkeyi, Uzak Doğu ülkelerine bağlayan kara ve demir yolları Cungarya Havzası'ndan geçmektedir. Doğu Türkistan'ın bugünkü başkenti Urumçi, Cungarya Havzası'nda yer almaktadır.¹⁴ Havzanın güneyinde kalan yerler sulanabilen arazilerden oluştuğu için oldukça verimlidir. Bunun dışında havzada, geniş otlak araziler bulunmaktadır. Bu da Cungarya havzasını, hayvancılık bakımından uygun bir yer haline getirmektedir.¹⁵ Cungarya havzasının güneyinde Savur, Tarbağatay, Barluk, Alatağ gibi dağlar bulunmaktadır. Doğusu Beyting, batısı daha alçak tepelerle çevrilidir. Bu yüzden yarı kapalı havza denilir. Havza üçgen şeklinde olup, deniz seviyesinden yükseltisi ortalama 500 metredir. En alçak kısmı İbnur gölüdür ve deniz seviyesinden ortalama 1.89 m. alçakta bulunmaktadır.¹⁶

Doğu Türkistan iki büyük havzası dışında üç büyük dağdan oluşmaktadır. Bunlar; Tanrı Dağları, Altay Dağları ve Kunlun Dağlarıdır. Aynı zamanda dünyadaki en büyük çöllerden biri olan Taklamakan Çölü de Doğu Türkistan'dadır. Doğu Türkistan'da çeşitli uzunluklarda 320'nin üzerinde nehir bulunmaktadır. Tarım Deryası 2.179 km. uzunluğu ile bu nehirlerin en uzunudur.¹⁷ Tarım Deryası, Karakurum dağlarından doğar doğuya akar ve Taklamakan çölündeki Lopnur gölüne dökülür.¹⁸ Tarım Deryası'ndan sonra İli, İrtiş, Manas, Ulungur ve Kara Şehir nehirleri gelmektedir. Bu nehirlerin ve derelerin beslediği 100'den fazla göl bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 2.070 m. yükseklikte ve 454 km² büyüklüğündeki Sayram Gölü ile deniz seviyesinden

¹³ Şahzada Dauliatova, Çin'in Doğu Türkistan Politikası (Yüksek Lisans Tezi), **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara 2007, 6-7.

¹⁴ Saray, 24-25.

¹⁵ Barış Adıbelli, **Doğu Türkistan**, 1. Basım, İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, 16.

¹⁶ Şemseddin, 37-38.

¹⁷ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 1. Basım, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 2005, 1-2; İsmail Cengiz ise Tarım Deryası'nın uzunluğunun 1600 kilometre olduğunu yazmaktadır. Cengiz, 37-38.

¹⁸ Cengiz, 37-38.

1.980 m. yükseklikte, 50 km² büyüklüğündeki Buğda Gölü, bu göllerin en büyüklerindedir.¹⁹

Doğu Türkistan, Asya kıtasının ortasında yer alıp, aynı zamanda yüksek dağlarla çevrili bir bölge olduğu için okyanus etkisi hiç yoktur. Bu sebeple Doğu Türkistan'da karasal iklim hüküm sürmektedir. Yazları gündüzler sıcak ve kurak, geceler ise serindir. Kışlar çok soğuk geçmektedir. İklim kurak olduğu için yağışlarda oldukça azdır. Altay dağları yüksek olmadığı için bölgenin kuzeyi, kuzeyden gelen soğuk havanın etkisinde kalmaktadır. Tanrı dağları ise yüksek olduğu için kuzeyden gelen soğuk hava, Doğu Türkistan'ın güneyine geçemez. Bu yüzden kuzey ile güney Doğu Türkistan'ın ikliminde büyük farklılık görülmektedir.²⁰

1.2. Doğu Türkistan'ın Demografik Yapısı

Doğu Türkistan'ın nüfusu konusunda farklı kaynaklarda birbirini tutmayan rakamlar verilmektedir. Doğu Türkistan birçok etnik gruptan oluşan bir ülkedir. Doğu Türkistan'ın en eski yerli milleti Türklerdir. Bunlar Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Taciklerdir. Doğu Türkistan'ın Mançur-Çin İmparatorluğu tarafından işgal edilmesinden sonra ise Çin'den göç ettirilen Çinli, Hui, Mancu, Şive, Dagur gibi milletler ve Rus göçmenlerinin katılmasıyla ülkedeki etnik grupların sayısı artmıştır.²¹

Doğu Türkistan nüfusunun %96'sı Türk'tür. Bu Türklerin içinde 930.000'i Kazak, 65.000'i Kırgız Türkleri olup geri kalanı Uygur Türkleridir. Türklerden başka, 200.000'i putperest ve 90.000'i Müslüman olmak üzere 310.000 Çinli, 63.000 Mongol, 30.000 Mançur yaşamaktadır.²²

¹⁹ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 1-2.

²⁰ Şemseddin, 38-38.

²¹ Şemseddin, 43-44.

²² Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, 1. Basım, İstanbul: Güven Basımevi, 1952, 5; Doğu Türkistan'ın nüfusu hakkında birbiriyle çelişen rakamlar gösterilmektedir. Bahtiyar Bahşi, Doğu Türkistan'ın Yakın Tarihi ve Uygur Türkler adlı makalesinde bu konuyla ilgili; "Uygur Türkleri 5.800.000, Kazak Türkleri 800.000, diğer Türk boyları 90.000, Moğollar 100.000, Mançurlar 70.000, Tungan (Çinli Müslüman) 100.000 ve geriye kalan nüfusu Çinliler teşkil etmektedir" şeklinde bilgi vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bahşi, 574; Şahzade Dauliatova ise; "Uygurların nüfusu 7.589.468 olup bölgenin toplam nüfusunun %47'sini oluşturmaktadır. Bölgedeki ikinci büyük çoğunluk, toplam nüfusun %37'sini teşkil eden Han milletidir ve nüfusu 6.036.700'dür (Çin ordusu hariç). Ülkenin üçüncü büyük çoğunluğunu oluşturan millet Kazak Türkleri olup 1.196.416 kişiyle toplam nüfusun %7,3'ünü oluşturmaktadır. Ayrıca, Doğu Türkistan'da 732.294 Hui (Dunganlar yani Çinli Müslümanlar), 25 154.282 Kırgız Türkü, 149.198

1993 yılında Doğu Türkistan'da, Çin hükümeti tarafından nüfus sayımı yapılmış ve nüfusun 16.052.648 olduğu açıklanmıştır.²³ Bu rakam kesin bir sonuç değildir. Çünkü Çin, Doğu Türkistan'ın nüfusunu olduğundan daha az göstermektedir. İsa Yusuf Alptekin'e göre, 1948 yılında nüfus 8 milyondur. 1975'lerde ise nüfusun en az 10-12 milyon arasında olduğu belirtilmektedir. Çinliler ise bu sayıyı olduğundan daha az göstermek istemişlerdir. Ancak 1943 yılında Çin'in nüfusu 450 milyonken, 1975 yılında 800 milyon olmuştur. Yani 30 yıl içinde Çin'in nüfusu yaklaşık ikiye katlanırken, Doğu Türkistan'ın nüfusunun hep aynı sayıda kalması mümkün değildir.²⁴

Açıklanan demografik rakamların gerçeklikleri, birbirleriyle çelişkili olarak nitelendirilebilecek rakamlardır. Çin'in, Doğu Türkistan nüfusunu tutarsız göstermesine sebep olarak; bölgenin yarısının Çin nüfusuyla kaplı olduğunu göstermek ya da azınlık nüfusu olduğundan daha az göstererek, haklarını vermemek gösterilebilir. Bu konu hakkında İsmail Cengiz:

“Otuz sene evvel, 400 milyon olan Çin nüfusu bugün 800 milyona çıkarırken, yedi milyon olan Doğu Türkistan'ın nüfusu hala aynı rakamla ifade edilmek veya daha düşük gösterilmek istenmektedir. Verdikleri rakamlar eğer doğru ise "ki biz inanmıyoruz" Çin nüfusuna oranla, Türklerin de aynı yıllar zarfında On beş milyona çıkması lazımdı. Bugün Doğu Türkistan'ın nüfusu, hala düşük gösterildiğine göre ya yalan söylüyorlar veya korkunç bir katliam politikası takip ediyorlar. Biz her ikisinin de yapıldığına kaniiz.” demektedir.²⁵

Çin'in, Doğu Türkistan'ın nüfusunu olduğundan daha az göstermesinin sebebi, bölgenin demografik yapısının değişimini planlayarak, Doğu Türkistan'da yaşayan Türkleri azınlık durumuna düşürmek ve asimile ederek halkı kontrol altında tutmaktır. Çin, bölgeye Han Çinlisi göçmenler yerleştirmeye başlamıştır. Bunu yapmasındaki amaç ise bölge halkını asimile etmektir.²⁶ Çinli göçmenleri iskân uygulaması, Yapı ve Üretim Kooperatiflerinin 5 Kasım 1954'te kurulmasıyla başlamıştır.²⁷ Çin, Çinli

Moğol, 36.785 Şibe (Çinli), 36.108 Tacik, 18.856 Mançu, 12.782 Özbek Türkü, 8560 Rus ve 4440 Tatar Türkü yaşamaktadır” şeklinde bilgi vermektedir. Bkz; Dauliatova, 15.

²³ Dauliatova, 15.

²⁴ Enis Şahin, Doğu Türkistan, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3, 99-100.

²⁵ Cengiz, 6.

²⁶ Dağcı ve Keskin, 16.

²⁷ Dauliatova, 42.

göçmenlerin Doğu Türkistan'a yerleştirilmesini tüm dünyaya azınlık bölgesinin kalkındırılması olarak göstermiştir. Çin, Doğu Türkistan'ın nüfusuna müdahale edebilmek için zorunlu kürtaj kararı getirmiştir.²⁸

Komünist Çin iktidara geldiğinden beri Doğu Türkistan'ı kendine daha sıkı bağlamayı amaçlamış ve bunun için Doğu Türkistan ile Çin arasında karayolu ve demir yolu bağlantısı kurulmuştur. Bunun dışında sınırdaki bölgeye askeri birlikler yerleştirilmiştir.²⁹ Çin'in Doğu Türkistan halkını asimile etme konusunda uyguladığı en önemli politikası ise Han Çinlisi göçmenleri Doğu Türkistan'a yerleştirmek olmuştur. Çin, bu politikayı iki şekilde uygulamıştır. Birincisi han Çinlilerini Doğu Türkistan'a yerleştirmek, ikincisi ise Doğu Türkistan halkını Çin'in iç kısımlarına göç ettirmektir. Doğu Türkistan'a yerleştirilen Han Çinlisi göçmenlere garanti iş imkânı verilmiş, maaşlar yüksek tutulmuş ve oldukça büyük evler verilmiştir. Bu şekilde onlar göçe teşvik edilmiştir. 1950 yılında bölge nüfusunun %10'u Han Çinlisi iken, 1990'ların ortalarında %40'a yakını Han Çinlisi olmuştur.³⁰

Çin'in bu politikayı uygulamasının sebebi bölge nüfusunu az göstererek halkı Çinlileştirmektir. Rusya'nın da bu politikadaki etkisi büyüktür. Sovyet Rusya, Doğu Türkistan'da faaliyetlerini arttırarak bölgedeki yeraltı kaynaklarına sahip olmak istemiştir. Sovyet Rusya'nın bu faaliyetleri doğrultusunda Çin, Doğu Türkistan'daki gücünü arttırabilmek için Han Çinlisi göçmenleri bölgeye yerleştirme kararı almıştır.³¹

1949 yılında Han nüfusu %7,5'lardayken, günümüzde %40'a çıkmıştır. Bölgeye yapılan Han Çinlisi göçü sonucunda 1949'da %75 olan Uygur nüfusu %46'ya düşmüştür.³² Doğu Türkistan'ın 1949 ile 2008 yılları arasındaki nüfus verilerine göre Han Çinlisi göçü her geçen gün artmaktadır. Bu da Doğu Türkistan halkını güçsüz duruma düşürmektedir. Mesela Urumçi'deki nüfus yapısına baktığımız zaman; genel nüfusun 1,5 milyonu Han Çinlisi göçmenlerden oluşurken, 266 bini Uygurlardan oluşmaktadır. Geri kalanı ise Kazak, Hui gibi diğer etnik gruplardır. 2008 yılı nüfus verilerine göre Doğu Türkistan'ın nüfusu 21,3 milyondur. Bu nüfusun 9,8 milyonu

²⁸ Bahşi, 574.

²⁹ Dauliatova, 47.

³⁰ Abdulkadir Varoğlu, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri, Dünü, Bugünü ve Yarını**, Ankara: Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2009, 4; Bahşi, 574.

³¹ Dağcı ve Keskin, 16.

³² Dağcı ve Keskin, 25.

Uygur, 8,5 milyonu Han Çinlisi göçmenler, yaklaşık 1,5 milyonu Kazak, 958 bini ise Hui'dir.³³

Çin, ekonomik anlamda gelişen bir ülkedir ve insanlar kırsal yerleri bırakarak şehirlere göç etmek istemişlerdir. Bu insanlara yeni yerleşim alanları bulmak için Çin, Doğu Türkistan'a yönelmiştir. Uygur halkının nüfusu Han Çinlisi göçmenler karşısında azalmış ve Uygurlar, Çinli göçmenlerin faydalandıkları ekonomik haklardan faydalanamamıştır. Bu durum da Doğu Türkistan halkını, protesto etmeye yönlendirmiştir.³⁴

Çin, bölgeler arası eşitsizliği en aza indirmek için Go West kampanyasını düzenlemiştir. Bu kampanya ile geri kalmış bölgeleri geliştirmek amaçlanmıştır. Doğu Türkistan Bölgesini geliştirerek Han Çinlisi göçmenlerin cazibe merkezi haline getirilmek istenmiştir. Çin, Go West kampanyasını, ekonomik kalkınma projesi olarak göstermiş ama aslında bu proje ile Han Çinlisi göçmenleri Doğu Türkistan'a yerleştirmiş aynı zamanda ekonomik kaynaklarını da sömürmek istemiştir. Go West kampanyasından yararlanması gereken halk Uygurlar iken Han Çinlileri daha çok yararlanmıştır.³⁵

Çin'in, Doğu Türkistan nüfusuna müdahale edebilmek ve Doğu Türkistan'ı Çin'in bir eyaleti durumuna getirmek için uyguladığı başka bir politika ise aile planlaması, doğum kontrolü ve zorunlu kürtaj politikasıdır. Bahsedilen aile planlamasıyla Doğu Türkistan'daki Türk nüfusun artmasının önlenmesi amaçlanmıştır. Çinliler 2005 yılına kadar Doğu Türkistan'da, doğum planlaması adı altında 9 milyon bebeği öldürmüştür.³⁶

Yapılan araştırmada Doğu Türkistanlı ailelere kırsal alanlarda 2, şehirde ise 1 çocuk şartı getirildiği belirtilmiştir. Çin, mahalle aralarına insanlar yerleştirmiş, yerleştirilen insanlar, Türk kadınlardan hamile olanları, doğumu yakın olsa bile Çin yönetimine bildirmişlerdir. Bölge halkı yasakları çiğnedikleri zaman ağır ekonomik cezalara

³³ Dağcı ve Keskin, 16.

³⁴ Varoğlu, 5; Dağcı ve Keskin, 25; Yusuf Sayın, Gamze Koçak, Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar, **Journal of Ottoman Civilization Studies**, Cilt 3, Sayı 4, 2017, 13.

³⁵ Dağcı ve Keskin, 25; Sayın ve Koçak, 14.

³⁶ Bahşi, 574.

çarpıtılmakta; kırsal alanlarda yaşayan kadınlara, sağlıklı olmayan ortamlarda zorunlu kürtaj işlemleri uygulanmaktadır.³⁷

Zorunlu kürtaj uygulamasına göre; eğer bebek kız olacaksa, aileler tarafından düşük yaptırılmaktadır. Uygur Türkleri çok sayıda çocuk yapmış ve farklı yollardan nüfusuna kaydettirmişlerdir. Nüfusa kaydedilmeyen çocuklar ise yok sayılmıştır. Bu çocuklar evden çıkarılmamış, okula ve hatta hastaneye bile gönderilmemişlerdir.³⁸

Zorunlu kürtaj uygulaması Doğu Türkistanlı kadınları siyasi olduğu kadar sosyo-ekonomik, psikolojik ve tıbbi durumlarda da oldukça etkilemektedir. Tıbbi bakımından: anne karnındaki embriyo ameliyat yoluyla alınır. Bu ameliyat ile rahmin ağız bölgesinde yara oluşabilir, rahim delinebilir, rahim içinde embriyo parçalarını kalabilir, rahim içi enfeksiyon oluşabilir, gereğinden fazla narkoz kullanımı ve narkozun yan etkisi kadını etkileyebilir, bir daha hamile olamaması gibi sonuçlar doğurabilir. Bu kadınların ruhsal ve fiziksel olarak sağlığı bozulmaktadır. Kadınların hiç bir sağlık sigortaları bulunmamaktadır. Doğu Türkistanlı kadınların dini ve örfi yaşamında, çocukların Tanrı tarafından soyunun devam etmesi için verildiğini düşünülmektedir. İnsanlar böyle düşündüğü için hükümet tarafından getirilen doğum kontrol yasası ile aykırı olduğunu bilmelerine ve verilen cezalara rağmen yine de hamile kalmaya devam eden kadınlarının sayısı az değildir. Bu yolu tercih eden kadınların çoğu kırsal kesimlerde yaşayan ve hükümet dairesinde çalışmayan kadınlardır.³⁹

Cezalandırılmış olanlar maddi ve manevi açıdan zarar görmektedir. 7 Nisan 1992 tarihinde kabul edilen ve 1 Temmuz 1992 yılında Sincan Uygur Özerk Bölgesi Planlı Doğum Yasası yürürlüğe girmiştir. Bu yasanın 42. maddesine göre, “planlama dışı hamile olan kadın ile kocası her ikisi de ayda 50 Yuan para cezasına çarptırılmaktadır ve hamileliği sona erdirinceye kadar ödemeye devam edecektir. Kürtaj ameliyat masrafını da kendileri ödeyecektir. Hamilelik sona erdiği ve kürtaj gerçekleştiği takdirde ceza masrafı iade edilebilir.”

³⁷ Sayın ve Koçak, 13.

³⁸ Sayın ve Koçak, 20.

³⁹ Dauliatova, 49-50.

43. maddeye göre, “Doğum Tezkeresini almadan doğum yapan kendi doğum masraflarını ödemekle birlikte 50-200 Yuan arasında ceza ödeyeceklerdir.”

44. maddeye göre, yasal doğumdan bir çocuk fazla yapan kamu görevlileri 3.000-10.000 Yuan ceza ödeyecektir. Kent sakinleri 1.000-20.000 Yuan ceza ödeyecektir. Tarım ve hayvancılık ile uğraşanlar ise gelirinin 1-8 katı masraf ödeyecektir. İki ve iki üzeri çocuk yapanlar yukarıda belirtmiş olduğu gibi daha çok planlama dışı doğum masrafı ödeyeceklerdir.

45. maddeye göre, planlı doğum yasasını ihlal eden esnaflar, Planlama Dışı Masrafı ödeyeceklerdir. Doğum önleyici tedbiri almadığı takdirde çalışma izin belgesi iptal edilecektir.

46. maddeye göre, planlı doğum yasasına uymayanlar planlama dışı doğum masrafını ödemekle birlikte,

1) Kamu görevlilerin doğum masraflarını kendisi ödeyecektir. Doğum izni süresinde maaşı ödenmeyecektir ve emzirme izni iş izni olarak sayılacaktır.

2) Karı koca ikisi üç yıl içinde, örnek kişi seçilemeyecek, dönem sermayesi alamayacak, maaşına zam yapılmayacak, terfi edilmeyecek, ev verilme imkanını kaybedecektir.

3) Tarım ve hayvancılık ile uğraşanlara kullanılabilen toprak ve ev yapma izni verilmeyecektir. Ayrıca ölçülü maaşsız çalıştırılacaktır.

4) Kamu görevlilerine disiplin cezası verilecektir hatta işten uzaklaştırma cezası da verilebilir.⁴⁰

Doğu Türkistan halkına, Çinlilerle evlenmek ve Çin kıyafeti giymek zorunluluğu getirilmiş, ayrıca halk, Çinli memurlara diz çöküp selam vererek saygı göstermeye zorlanmıştır. Çinli memurlar, Türk ve Müslümanları istedikleri zaman tutuklayıp, cezalandırıp, hatta ölüm cezası bile verebilmektedir. Doğu Türkistan halkının bu tutuklama, idam gibi hükümlere karşı itiraz etme hakkı kaldırılmıştır. Hatta Çinli memurları şikâyet eden insanlara ağır cezalar verilmiştir. 1 milyondan fazla Doğu Türkistanlı, Çin'in bu siyasetine karşı çıktıkları için katledilmiştir. Bir o kadar Doğu

⁴⁰ Dauliatova, 49-50.

Türkistanlı da Çinlilerin intikam almasından çekinerek komşu ülkelere sığınmıştır. 200 bin Doğu Türkistanlı ise zincirlere vurularak, Türkistan'ı kontrol etmek için gönderilen 100 bin Çin askerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tarlalarda çalışmaları için Doğu Türkistan'ın İli vadisine sürülmüştür.⁴¹

1.3. Doğu Türkistan'ın Kültür ve Medeniyeti

Doğu Türkistan, sahip olduğu geçmişi ve tarihi eserleriyle en eski medeniyet merkezlerinden biridir. İbn-i Sina, Kaşgarlı Mahmut, Farabi gibi İslam âlimleri, Gazneli Mahmut, Abdülkerim Satuk Buğra, Timur, Selçuk Bey, Babürşah, Melikşah gibi büyük devlet adamları bu topraklarda yetişen değerli isimlerdir. Doğu Türkistan Türkleri, İslamiyet'ten önce Şamanizm, Budizm gibi dinlere inanmış ve o dönemlere ait birçok manastır kalıntısı günümüze kadar gelmiştir.⁴² Doğu Türkistan günümüzde hala Çin baskısı altındadır ve buna rağmen geçmişten gelen kalıntıları korumaya çalışmaktadır. Doğu Türkistan, İslam'dan önceki ve İslam'dan sonraki Türk hayatını anlatan çeşitli eserlere sahiptir. Göktürk kitabeleri, Uygur minyatürleri bu eserlerdendir. Ayrıca Türk dili ve edebiyatını tanıtan "Divan-ı Lugat-i Türk" kitabının yazarı Kaşgarlı Mahmud ve Türk'ün siyasi düşüncesini dile getiren "Kutadgu Bilig" eserinin sahibi Yusuf Has Hacib gibi şahıslar bu bölgede yetişmişlerdir.⁴³

Uygur Türkleri dış evlilik konusunda oldukça hassaslardır. Çünkü farklı kültürler arasında olan dış evlilikten doğan çocuklar iki farklı dile ve kültüre sahip bir ailede büyüyor ve iki kültürü birlikte taşımakta zorlanıyorlardı. Baskın olan kültürü tercih etmek zorunda kaldıkları için Uygur Türkler bu konuda hassas davranmış ve bunu yeni nesillere de aktarabilmiştir. Uygur Türklerinin bu konuda hassas olması diğer kültürlerle karşı nefret ya da düşmanlık besledikleri için değildir. Uygur Türklerinin böyle davranması nüfus azaltıldığı için asıl hedeflerinden saparak özgürlük davasını devam ettirememekten endişelendikleri içindir. Boşanma yok denecek kadar azdır ve tek eşlilik kabul edilmiştir. İç evliliğe ek olarak, sahip oldukları milli kültürü koruma gayretleri de kimliğin devamı için önemlidir. Dış evlilik ise sadece dışarı kız verme

⁴¹ Erkin Alptekin, Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 244, 1962, 147-148.

⁴² Varoğlu, 3.

⁴³ Ferhat Karabulut, Dil Ölümü Bağlamında Kayseri'de Yaşayan Uygur Türk Toplumu, **Bilig Dergisi**, Sayı 35, 2005, 27.

ama dışardan kız almama şeklinde olmaktadır. Bu şekilde hemen hemen hepsi, birbiriyle akraba durumundadır.⁴⁴

Kültürün ve kimliğin devamı için törenlerde özel giysilerin giyilmesi, milli yemeklerin yapılması, milli çalgıların çalınması gibi adetler uygulanmaktadır. Ayrıca, Doğu Türkistan'ın sesinin dünyaya duyurulması için eğitim, basın-yayın ve vakıflaşma gibi faaliyetleri de kimliğin korunmasında önemli rol oynamaktadır. Dobba, Uygur takkesi ve çapan bir çeşit ceket çeşidi Uygur Türklerinin törenlerde giydikleri kıyafetlerdendir. Törenlerde Türkistan pilavı, lağmen, mantu, samsa, çöşüre gibi yemekler yapılmaktadır. Törenlerde çalınan milli çalgılara ise Dombura adı verilmektedir.⁴⁵

Doğu Türkistan, Türklüğün ana yurdudur ve bu yüzden kültürel geçmişi, Türk dünyası için önemlidir. Bu yüzden Doğu Türkistan bölgesinde araştırmalar yapılması, günümüzde hala esaret altında yaşayan Uygur Türklerinin, yaşadığı zulmün dünyaya duyurulması bakımından önemlidir. Geng Shi Min'in "Karahanlılar Tarihinden Kısaca Özet", "Eski Uygur Şiirlerinden Üzüntü", "Uygurların Eski Dönem Kültürü ve Yazılarına Genel Bakış" adlı eserleri Uygur tarihi ve kültürüyle ilgili önemli kaynaklardandır. Çin'de ilk defa Geng Shi Min, Uygurların Orhun Yazıtlarını Çinceye çevirmiştir.⁴⁶

Türkistan'da ahlaki ocağa verilen isim Meşrep'tir. Değişik meslek sahiplerinin ya da aynı meslek grubundan olan kişilerin haftada bir veya birkaç defa yaptıkları toplantılara Meşrep denmektedir. Bu meşreplerde halkın sosyal ve kültürel hayatının nasıl olduğu görülmektedir. Bu toplantılar kış mevsiminde, ocağa mensup olan kişilerin sırayla evlerinde, yazın ise bahçelerde yapılmaktadır. Meşreb'e katılan kişilere "yiğit" denmektedir. Bu yiğitler kendi aralarında bir başkan seçerler ve bu başkana da "yiğitbaşı" denmektedir. Yiğitbaşının, Meşrep'in düzenini sağlamak, yiğitlerin arasında anlaşmazlık olduğu zaman bu anlaşmazlıkları yola koymak, yiğitlerin arasındaki kardeşlik bağlarını güçlendirmek, yardımlaşmaları sağlamak gibi görevleri vardır. Yiğitbaşının bir yardımcısı vardır ve bu yardımcıya "mirşeb/gece emiri" adı verilmektedir. Mirşeb'lerin ise Meşrep günü yiğitlerin davranışlarını

⁴⁴ Karabulut, 26-27.

⁴⁵ Karabulut, 27.

⁴⁶ Ahmetcan Mümin Tarimi, 20. Yüzyılda Çin'de Uygur Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmaları, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı 8, 2016, s.62.

denetlemek, Meşrep'in emniyetini sağlamak gibi görevleri vardır. Mirşeb'lerin sert mizaçlı ve tarafsız kişiler olmasına özen gösterilmiştir. Meşrep'lerde Kur'an-ı Kerim, Mevlana'nın eseri olan Mesnevi, Molla Cami'nin Nefahati, Ali Şir Nevai'nin eseri olan Hamse okunur.⁴⁷

İsa Yusuf Alptekin'de Meşrep toplantısına katılmış ve Yiğitbaşı seçilmiş kişilerden birisidir. Yiğitler İsa Bey'i Yiğitbaşı seçmek isteyince İsa Bey bazı şartlar sunmuştur. Bu şartlar; anne babaya saygılı davranmak, onlara karşı olan sevgi ve sadakatte kusur etmemek, nasihatlerini dinlemek, dini görevlerini yerine getirmek, içki ve esrar gibi maddeleri kullanmamak, haramdan ve yalandan kaçınmak, büyüklere hürmet ve küçüklere şefkat göstermek, muhtaçlara hizmet ya da yardımda bulunmak ve Meşrep olmadığı gecelerde eve erken dönmektir.⁴⁸ Meşrep kültürüyle halk arasındaki gelenekler hiç ihmal edilmemiştir. Çünkü meşrep toplantılarında genç neslin kültürlü yetişmesi amaçlanmıştır.

Doğu Türkistan halkı ana diline, alfabesine, gelenek ve göreneklerine bağlı insanlardır. Bunları yaşatmak için de büyük bir mücadele vermişlerdir. Çünkü yeni nesillerin kendi alfabelerini, gelenek ve göreneklerini öğrenebileceği hiçbir resmi kurum yoktur. Aile içinde milli ve dini konuların aktarımı da devlet kontrolü altındadır. Özellikle eğitim kurumlarına geniş çaplı yasaklar getirilmiştir. Böylece Uygur kültürü yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple Uygur halkı her türlü baskıya karşı mücadelesini sürdürmektedir.⁴⁹

Doğu Türkistan'da 800 anaokulu, 7.100 ilkokul, 1.900 orta öğretim okulu, 100 mesleki orta öğretim okulu, işitme ve görme engelli çocuklar için 20 tane özel okul, 21 yükseköğretim enstitüsü ve farklı alanlarda 100 tane fakülte bulunmaktadır. Günümüzde Doğu Türkistan'da 40 üniversite ve 90 lisansüstü uzmanlık okulu bulunmaktadır. Bu eğitim kurumlarından yararlanan kişi sayısı ise 4 milyon civarındadır. Ayrıca 180.000 öğretmen çalışmaktadır.⁵⁰ 1985 yılında Doğu Türkistan'da 200.000 öğrencinin eğitim gördüğü toplam 8.500 ilkokul bulunmaktadır.

⁴⁷ Ömer Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 1. Basım, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, 45-46.

⁴⁸ Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 47.

⁴⁹ Dauliatova, 35; Dağcı ve Keskin, 16.

⁵⁰ Dauliatova, 12-13.

Bu okulların içinde Uygur dilinde eğitim veren 3.470 okul vardır ve bu okullarda eğitim alan kişi sayısı da 82.000'dir.⁵¹

Çin, Türkistan Türklüğünün eğitimine önem verdikleri imajını yaratmak istediği için bu rakamları çok daha fazla göstermektedir. Doğu Türkistan'da ilkokul, ortaokul ve yüksekokulların sayısı 4.000'dir. Bu okullardaki öğrencilerin sayısı ise 970.000'dir. Doğu Türkistanlı pek çok öğrenci de Pekin, Tinçin ve Lencov gibi Çin'in büyük şehirlerinde eğitim görmektedir. Bunlar Çin kaynaklarında geçen abartılı rakamlardır.⁵²

Çinliler, 1876 ile 1933 yılları arasında Çin diliyle eğitim veren 1 tane Ortaokul, 1 tane öğretmen okulu, 1 tane Hukuk okulu, 148 tane de İlkokul açmıştır. Bunlardan Ortaokulda 150 öğrenci, Öğretmen okulunda 22 öğrenci, İlkokulda 6.825 öğrenci eğitim görmüştür. Bu okullardaki öğretmen sayısı ise 251'dir. 1933 yılında, Doğu Türkistan Cumhuriyeti eğitim açısından çok önemli olan okullar açmıştır. Bu dönemde 580 İlkokulda 90.333 öğrenci, 4 Ortaokulda 3.200 öğrenci, 2 Lisede 1.200 öğrenci, 3 Öğretmen okulunda 240 öğrenci ve 2 Yüksekokulda 1.600 öğrenci eğitim görmüştür. Kızıl Çin, 1949 yılında Doğu Türkistan'ı işgal edene kadar bölgedeki okulların sayısı 7.696'dır. Bu okullarda 222.185 öğrenci bulunmaktadır. Bu okullardan 5 tanesi ortaokuldur. Ortaokuldaki öğrenci sayısı 1.242'dir. Bir tanesi üniversitedir ve öğrenci sayısı 300'dür. Bunların dışında 53 tane öğrencisi olan bir tane Sanat Okulu vardır. Çin işgalinden sonra Doğu Türkistan'da sadece 1963 yılında ilkokul, ortaokul ve yüksekokullara 210.000 öğrenci kaydolmuştur.⁵³

Çin, Doğu Türkistan halkının gelenek-görenek ve öz kimliklerini korumasından rahatsızlık duymuş ve bunun için Türk kimliğini, kendi öz benliklerini ayakta tutabilecekleri her şeye karşı savaş açmış durumdadır. Çin'in Doğu Türkistan eğitim politikası arasında; okullarda verilen dini eğitimin yasaklanması, oruç tutmanın yasaklanması ve bu yasağı çiğneyen kişilerin rapor edilerek kara listeye alması, Türkçe eğitim verilen okullardan mezun olan kişilere iş vermemek, Çince eğitim veren okullardan mezun olanlara bazı imtiyazlar sağlamak gibi durumlar yer almaktadır. Böylece Türkçe eğitim veren okullara olan talebi azaltarak, Çince eğitim veren

⁵¹ Dauliatova, 37.

⁵² Cengiz, 46.

⁵³ Cengiz, 44-45-46.

okullara olan talebi arttırmayı planlamıştır. Bunun dışında, Çin kültürüyle yetişen Türklerin önemli mevkilere getirmesi de Çin'in eğitim politikaları arasında yer almaktadır. Türk aileler çocuklarını gönderecekleri okullar konusunda sıkıntı yaşamışlardır. Eğer çocuklarını Türkçe eğitim veren bir okula gönderirlerse kendi kültürlerini devam ettirebilirler ama iş bulma ihtimalleri tamamen ortadan kalkacaktır. Ancak bu çocuklar Çince eğitim veren okula gitseler bu sefer yine iş bulmaları konusunda bir garanti verilmemektedir. Yani aileler çocuklarını Çince ya da Türkçe eğitim veren okullar arasında seçim yapmak zorunda bırakılmıştır. 1984 yılı dil politikası açısından önemli bir yıl olmuştur. Daha önce Han Çinlisi olmayan öğrenciler, Ortaokul ikinci sınıfında Çince dersi almaya başlamışlardır. 1984 yılından itibaren dil politikasıyla birlikte İlkokul üçüncü sınıfta Çince öğrenmeye başlamışlardır. Günümüzdeki eğitim sistemine göre ise öğrenciler, birinci sınıftan itibaren Çince öğrenmeye başlamaktadırlar.⁵⁴

İlk ve ortaokullarda Çince eğitim ağırlıklı olarak yapılırken, 1998 yılında bir karar alınmış ve kararla üniversitelerde de Çince ağırlıklı eğitim yapılmaya başlanmıştır. Bu şekilde zamanla bütün okullarda Çince eğitime geçilmesi planlanmaktadır.⁵⁵ 2002 yılından itibaren ise Doğu Türkistan'daki üniversitelerde Uygurca yasaklanmıştır.⁵⁶ Hanlık Medresesi, Haytgah Medresesi, Ordaaldı Medresesi, Carşu meyve Pazarı Medreseleri dönemin üniversiteleridir.⁵⁷ Üniversitelerde Çince ağırlıklı eğitimi yapılmaya başlandıktan sonra, Uygur dilinde yazılan kitaplar yakılmaya başlanmıştır.⁵⁸

Uygur halkı eğitim dili olarak kendi dillerini kullanmakta da zorluk çekiyorlardır. Çinliler menfaatleri ve politikaları gereği Doğu Türkistanlıların alfabetini sürekli değiştirmiş ve sonuçta onları birbirlerinin yazısını okuyamaz hale sokmuştur. Uygur alfabesi birkaç kez değişmiştir. Resmi dilin Çince olduğu bölgede 3 defa alfabe değişmiştir. Arapça olan alfabeden Kiril alfabesine geçilmiş ancak Rusya ile ilişkilerin gelişmesini istemeyen Çin, Kiril alfabetini Latin alfabesine çevirmiştir. Fakat Latin

⁵⁴ Dağcı ve Keskin, 22.

⁵⁵ Dauliatova, 13.

⁵⁶ Salih Aynural, Çin'in Doğu Türkistan Politikası, **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 71, 15-16; Dağcı ve Keskin, 22; Sayın ve Koçak, 18.

⁵⁷ Cengiz, 44.

⁵⁸ Dağcı ve Keskin, 22.

alfabesinin kullanılmasıyla da Türkiye ile kültürel anlamda bağlar kurulması endişesiyle tekrar Arap alfabesine geçilmiştir.⁵⁹

Uygur Türkleri, Osmanlı Devleti'nden öğretmen istemiş ve bir yandan da eğitim için çocuklarını İstanbul'a göndermişlerdir. 1900'lü yılların başında Kulca'da bazı zengin kişiler kendi çocuklarını ve yakınlarını eğitim için İstanbul'a göndermişlerdir. Bu gençler İstanbul'da eğitimini tamamladıktan sonra Kulca'ya dönerek okul açmış ve 100 kişi yetiştirmişlerdir. Enver Paşa tarafından Umur-ı Şarkiye (Doğu İşleri) Teşkilatı kurulmuş ve 1914 yılında Adil Hikmet Bey, Kuşçubaşı Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah (Barkan) Bey, Hüseyin Bey ve İbrahim (Hakker) Bey'i Türkistan'daki Türkleri eğitmek amacıyla Türkistan'a göndermiştir.⁶⁰

Doğu Türkistan halkının fikir, söz ve yazı hürriyeti yoktur. Yerli halk farklı Türk lehçelerinde konuşmaktadır. Ancak onlar, Çinceyi kullanmaya zorlanmaktadır ve bu da bir çeşit zulümdür. Doğu Türkistan halkının gelenek ve göreneklerini, dini inançlarını ve dillerini kaybetmeleri, bir milletin tarihten silinmesi demektir.⁶¹

Türkler eğitim bakımından Çinliler ile aynı haklara sahip değillerdir ve bu yüzden çok geri kalmışlardır. Birçok Türkistanlı genç okuyamamakta, okuyanlardan bazıları ise çeşitli sebeplerden dolayı eğitimlerini yarıda kesmek zorunda kalmışlardır. Çinliler arasında okuma oranı 10.000'de 20 iken bu rakam Türkistanlılar arasında 10.000'de 5-6'dır. Okulu bitirebilen Türkistanlı gençler ise iş bulamamaktadır. Doğu Türkistan 1951-1952 yıllarında eğitimde Çin'deki bütün milletler içinde 1-2. sıradadır. Çin komünistlerinin yönetimi altına girildikten sonra eğitime önem verilmemiş, bu yüzden de modern teknolojiden habersiz kalmışlardır.⁶²

Uygur Türkleri, ilk dönemlerinde Gök Tanrı'ya inanmışlardır. Bunun dışında Manihaizm, Budizm ve Nasturilik gibi inançlara da sahip olmuşlardır ama İslamiyet'e kadar toplu halde, kabile ya da millet olarak herhangi bir dine mensup olmamışlardır. Karahanlılar Devleti hükümdarı Satuk Buğra Han 934 yılında İslamiyet'i kabul etmiş

⁵⁹ Dağcı ve Keskin, 22; Dauliatova, 14.

⁶⁰ Dauliatova, 52-53.

⁶¹ Aynural, 16.

⁶² Ahmet Egemberdi, Doğu Türkistan Davası Hak-Adalet Davasıdır, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 83, 1993, 34.

ve böylece İslam'a mensup olmuşlardır. Bundan sonra da İslamiyet Doğu Türkistan'ın tamamında yayılmıştır.⁶³

Uygurlar, inanç özgürlüğü konusunda da çeşitli sıkıntılar yaşamaktadır. Doğu Türkistan'da cami girişlerine devlet memurlarının, öğrencilerin, Çin Komünist Partisi üyelerinin ve emekli memurların camiye gidemeyecekleri şeklinde ilanlar asılmaktadır. Camiye giriş çıkışlar sürekli denetlenmektedir. Ramazan ayında Türk devlet memurları ve şirket çalışanlarının oruç tutmaları yasaktır. Oruç tutup tutmadıklarını denetlemek için insanlar su içmeye zorlanmaktadır.⁶⁴

Komünist Çin, İslami eğitim yasaklayarak okullarda ateizm üzerine kurulu zorunlu eğitim sistemini getirmiştir. Ateist konferansçılar, köyleri dolaşarak dinsizlik propagandası yapmıştır. Müslüman hocalar yakın takip altına alınmıştır. Bu şekilde İslam dinini kökünden kazımayı amaçlamıştır.⁶⁵

Doğu Türkistan'da din; Çin Komünist Partisi yetkililerince “afyon”; devlet otoriteleri tarafından da “ulusal birliğe karşı tehdit unsuru”, ve “insanların sağlığını bozan bir faktör” olarak değerlendirilmiştir.⁶⁶ Bu sebeple ibadet edilen yerler, camiler, Kur'an kursları ve medreselere tehdit unsuru gözüyle bakılmış ve kapatılmıştır. Dini kitaplar yakılmış, din adamları tutuklanmış ve bazıları öldürülmüştür. Doğu Türkistan'da 1949-1979 yılları arasında 29.000 cami kapatılmıştır. 54.000 din görevlisi tutuklanmış ve çalışma kamplarına sevk edilmiştir. Urumçi'de 370.000 adet Kur'an-ı Kerim yok edilmiştir. 1997 yılından itibaren sadece Hoten'de 1.218 cami kapatılmıştır. Kapatılan camiler dışında 939 adet cami, devlet dairesine dönüştürülmek için yıkılmıştır. Evinde dini kitap bulunduran kişiler cezalandırılmış ve kitaplarına el konulmuştur. Özel okulların kapatılmış, 1997 yılından itibaren Cuma hutbelerine de yasak getirilmiştir.⁶⁷ Çin hükümeti uluslararası kamuoyunda tepki almamak için birkaç camiyi süsleyip ibadete açık tutmuştur. Hacca sadece hükümet tarafından seçilen kişiler gönderilmiştir.⁶⁸

⁶³ Bakır, Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra, 35-36; Şahin, 102.

⁶⁴ Bahşi, 576.

⁶⁵ Abdullah Mansur, Türkistan Şehitleri, İstanbul: Türkistan İslam Derneği, 2013, 12-13.

⁶⁶ Dauliatova, 44.

⁶⁷ Dauliatova, 46.

⁶⁸ Dağcı ve Keskin, 24; Dauliatova, 45.

2012 yılında Ramazan ayının girmesiyle Müslümanlar üzerindeki baskı daha da artmıştır. Çin hükümeti, Müslüman vatandaşlarına maddi yardımda bulunma karşılığında okul müdürleri, öğretmenler ve memurlara “Ramazan’da İstikrarın Korunması ve Güvenlik Taahhütnamesi” adlı bir belge imzalatırılmıştır. Bu belge ile devlet memurlara, öğrencilere ve gençlere oruç tutma, dini etkinliklere katılma, camiye gitmeleri ve namaz kılma yasağı getirilmiştir. Taahhütnamede bulunan maddeler şunlardır:

- “1. Çin Komünist Parti yönetimini kesinlikle himaye edeceğim, koruyacağım.*
- 2. Ailemde illegal dini etkinliğin gerçekleşmemesi ve illegal CD (dini videolar) gibi eşyaların olmaması için söz veriyorum.*
- 3. Aile fertlerim içinde peçeli bayanlar olmayacak ve peçeli bayanları evime almayacağım.*
- 4. Ortalıkta illegal dini etkinlik ve peçeli bayanları görürsem hemen yetkili memura ihbar edeceğim. Yukarıda kabul ettiğim 4 çeşit yasaya karşı çıkarsam ya da uymazsam yoksullara yardım adı altında verilmekte olan yardım paramın kesilmesini kabul ediyorum.”⁶⁹*

Müslüman Uygurlar, Kültür Devrimi sırasında her türlü dini yasak ile karşılaşmıştır. Mao'nun ölümünden sonra açık yumuşama politikası uygulanmaya başlamıştır. Müslüman halk, camilerini onarmaya ve kaybolan Kur'an-ı Kerimlerini temin etmeye çalışmışlardır. 1980'lerden itibaren dinlerini yeniden keşfetmiş ve camilerini yenileyerek Kur'an Kursları açmışlardır. Daha önce yasaklanan “Meşrep” adetlerini yeniden başlatmışlardır.⁷⁰

1966-1976 yılları arasında devam eden Kültür Devrimi bürokraside burjuvalaşmayı, rüşvet ve yolsuzluk tehlikelerini önlemeyi amaç edinmiştir. Asıl amacı ise Mao'nun muhaliflerini bertaraf etmektir. Fakat devrim hareketi umulduğu gibi olmamış, tam tersine iç çekişmelere dönüşmüş ve Doğu Türkistanlılar ile Han Çinlisi olmayan insanlara karşı asimilasyon politikası daha çok artmıştır.⁷¹ 1977-1990 yılları arasında

⁶⁹ Mansur, 14-15.

⁷⁰ Dağcı ve Keskin, 24.

⁷¹ Şemseddin, 19-20.

Mao öldükten sonra Kültür Devrimi sona ermiştir. Ancak sona ermesine rağmen etkileri yine devam etmiştir. Kültür devrimi, Uygurların hem özgün kimliklerine yapılmış bir saldırı hem de sosyal ve siyasi bir saldırıdır.⁷²

1.4. Doğu Türkistan'ın Ekonomisi

Tarım, Doğu Türkistan'da yaşayan halkın başlıca geçim kaynağıdır. Doğu Türkistan tam anlamıyla bir ziraat bölgesidir. Buğday, arpa, pirinç, mısır, pamuk, meyve, sebze ve diğer ziraat ürünleri de bol miktarda yetiştirilmektedir. Ziraat ürünleri bölge halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli miktardadır. Pamuk ve kuru meyveler ihraç edilmektedir.⁷³

Doğu Türkistan'da 195 milyon hektar ekilebilir toprak bulunmaktadır.⁷⁴ Ülkede en çok buğday ekilmektedir. Yaz buğdayı ve kış buğdayı olmak üzere iki çeşit buğday vardır ve yaz buğdayı Tarım Havzasında yetişirken, kış buğdayı Çungarya Havzasında yetiştirilmektedir. En çok yetiştirilen ürünlerden ikincisi ise pamuktur. Batı Türkistan ve Azerbaycan'ın pamuğu Rusya'nın, Doğu Türkistan'ın pamuğu ise Çin'in tekstil sanayisinin temelini oluşturmaktadır. Çünkü Doğu Türkistan'da tekstil sanayi bulunmamaktadır. Hami şehri kavunu, Turfan şehri çekirdeksiz üzümü, İli şehri ise elması ile meşhur şehirlerdir.⁷⁵

Doğu Türkistan'da 3 milyon 400 bin hektar tarım alanı bulunmaktadır. Kişi başına düşen arazi ise 25 dönümdür.⁷⁶ Zirai işler, sulama tekniği ile yapılmaktadır ve bu yüzden pek çok sulama tekniğine sahip bir ülkedir. Maalesef böylesine zengin bir toprağa sahip olan Doğu Türkistan'ın Türk-Müslüman halkı yoksulluk içerisinde yaşamaktadır. Doğu Türkistan'daki tarımdan başka hayvancılık da önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Çünkü halkın başlıca gıdası hayvan ürünleriyle, topraklardan elde edilen yiyeceklerden oluşmaktadır. Doğu Türkistan'da yaklaşık 1 milyon kişi

⁷² Şemseddin, 20.

⁷³ Buğra, 6-7; Bunların dışında Enis Şahin, Doğu Türkistan'da; 10 farklı hububat, 25 farklı sebze, 30 farklı ilaç otu, 35 farklı çiçek bulunmaktadır. Bunun dışında adı, cinsi, şekli, iç ve dış kısımlarının rengi ve tadı birbirinden farklı olan 22 çeşit kavun, 34 çeşit elma, 13 çeşit üzüm, 11 çeşit şeftali, 9 çeşit kayısı, 5 çeşit armut yetiştirilmektedir. Bkz. Şahin, 98.

⁷⁴ Hayit, 36.

⁷⁵ Dauliatova, 11-12.

⁷⁶ Şahin, 98.

hayvancılıkla uğraşmaktadır. Doğu Türkistan hayvancılığa elverişli bir bölgedir ve burada 14 milyon koyun, 2 milyon sığır, 900 bin at, 30 bin deve ve 70 bin eşek ile çok miktarda keçi bulunmaktadır.⁷⁷

Doğu Türkistan'ın sanayisi ise ilk zamanlar el sanatlarından ibarettir. İpekli, pamuklu kumaşlar ve halı en önemli el sanatlarındandır. Doğu Türkistan, 1980 yılında 90.000.000 dolarlık ihracat yapmış ve bunun 15.000.000 doları halı ihracatından sağlanmıştır. Kızıl Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal etmesinden sonra bölgede Çin yararına yeni tesisler kurulmuştur. Doğu Türkistan'da tahminen 1.000 tane fabrika olduğu belirtilmektedir. Urumçi, İli, Karamay ve Kaşgar'ın ağır sanayi merkezleri olarak kabul edilmekte, bunların dışındaki her şehirde birer çimento fabrikası, motor ve yedek parça atölyesi bulunmaktadır.⁷⁸

1949 yılından önce Doğu Türkistan'da eğitilmiş insanlar yetişmemiştir ve bu dönemde Çin sanayi alanında geridedir. Bu yüzden Doğu Türkistan'ın yer altı zenginliklerini sömürmek için teknolojisi yeterli değildir. Doğal kaynaklar açısından zengin bir ülke olan Doğu Türkistan'ın madenlerinin işlenmesi Çin açısından önemlidir. Doğu Türkistan'dan uzak yerlere fabrikalar kurulması, çıkarılan hammaddenin işlenmek için bu fabrikalara taşınması Çin açısından oldukça maliyetli olacaktır. Bu yüzden Çin, sanayi merkezlerini, maden kaynaklarının bulunduğu yerlerde kurmuştur. Bu şekilde ucuz maliyet ile üretim yoluna gitmiştir. 1950 yılından sonra, Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde fabrikalar ve maden ocakları açılmıştır. Ayrıca Çin kalabalık nüfusa sahip bir ülkedir ve işsizliğe çözüm bulmak için Çinli göçmenleri Doğu Türkistan'a yerleştirmeye başlamıştır. Bunu yapmasındaki asıl amaç ise Doğu Türkistan'da olan sömürsünü hızlandırmak, Türk nüfusu azınlığa düşürerek Doğu Türkistan'ı Çin toprağına dönüştürmektir.⁷⁹

Doğu Türkistan'ın ulaşımı iki kısımda incelenebilir. Birincisi; Doğu Türkistan'ı komşu ülkelere bağlayan yollar, ikincisi; ülke içindeki yollardır. Komşu ülkelere giden yollara baktığımız zaman;

⁷⁷ Dauliyova, 12.

⁷⁸ Erkin Alptekin, 32 Sene Sonra Gördüğüm Doğu Türkistan, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 218, Ankara 1981, 138.

⁷⁹ Şemseddin, 46-47.

Doğu Türkistan'ı Batı Türkistan'a Bağlayan Yollar:

- 1) İli'den, Batı Türk-Sib demiryolunun Sarıözek İstasyonu'na giden yol. Bu yol 410 km'dir.
- 2) Tarabagatay'ın merkezi Çöğçek'den, Batı Türkistan -Sibirya demiryolunun Aygöz İstasyonu'na giden yol. Bu yol 288 km'dir,
- 3) Altay vilayetinin Buran (Buvurçin) Kazasından, Batı Türkistan'daki Zeysan şehrine kadar uzanan yol. Bu yol 150 km'dir.
- 4) Aksu Vilayetinin Üçturfan kazasından, Batı Türkistan'daki Karakol şehrine kadar olan yol. Bu yol 260 km'dir.
- 5) Kaşgar'dan, Narin şehrine kadar olan yol. Bu yol 510 km'dir.
- 6) Kaşgar'dan Andican şehrine kadar olan yol. Bu yol 680 km'dir.

Bu yolların dışında İli Nehrinden Balkaş Gölüne ve Irtiş Nehrinden Zeysan Gölüne giden iki tane nehir yolu bulunmaktadır.

Doğu Türkistan'ı Çin'e bağlayan yollar:

- 1) Urumçi'den başlayıp, Guçing-Kumul'dan geçen yol,
- 2) Urumçi'den başlayıp, Toksun-Turfan ve Piçan'dan geçen yol,
- 3) Çarkılık'dan başlayıp Tung-Huan'dan geçen yol,
- 4) Çarıkılık'dan başlayıp Saydam yaylasından geçen yol.

Bunların dışında Çin'i Doğu Türkistan'a bağlayan tek demiryolu Urumçi'ye kadar yapılmıştır. Oradan da Rusya'ya geçecek olan bu demiryolunun inşası, Rus-Çin anlaşmazlığı sebebiyle durdurulmuştur.

Doğu Türkistan'ı Dış Moğolistan'a bağlayan yollar:

- 1) Kumul'dan, Ulastay'a giden kara yolu. Bu yol 710 km'dir,
- 2) Guçing'dan, Kobdu'ya kadar olan yol. Bu yol 550 km'dir,
- 3) Altay'ın merkezinden Kobdu'ya giden yol. Bu yol 480 km'dir,

4) Barköl'den Ulastay'a kadar olan yol. Bu yol 580 km'dir.

Doğu Türkistan'ı Tibet'e Bağlayan Yollar:

1) Hoten vilayetinin Çerçen kazasından Tibet'in merkezine yani Lhasa'ya kadar uzanan yol. Bu yol 1230 km'dir,

2) Hoten vilayetinin Keriye kazasından Lhasa'ya kadar uzanan yol. Bu yol 1.502 km'dir,

3) Hoten vilayetinin Tagnak köyünden Lhasa'ya kadar uzanan yol. Bu yol 1.730 km'dir,

Doğu Türkistan'ı Keşmir Üzerinden Hindistan ve Pakistan'a Bağlayan Yollar:

1) Hoten vilayetinin Guma kazasından başlayarak, Yarkent vilayetinin Kasgılık kazasından başlayan başka bir yol ile Melikşah mevkiinde birleşip Keşmir'in Ladak'a sonra da Hindistan'a giden yol.

2) Kaşgar vilayetinin Yenihisar kazasından başlayıp, Yarkent vilayetinden gelen başka bir yol ile Taşgorgan kazasında birleşerek Pakistan'ın ve Afganistan'ın sınırlarına giden yol.⁸⁰

Doğu Türkistan, Uzakdoğu ile Avrupa ve Asya'yı, Sibiryaya ile de Güney Asya'yı birbirine bağlayan yolların kavşağında bulunmaktadır. Ruslar da "Türk-Sib" Türkistan-Sibiryaya demiryolunu Batı Türkistan'dan başlayıp Hindistan'a kadar uzatmak için projeler hazırlamışlardır. Şimdi ise Çin, İpek Yolu'nu açmıştır.⁸¹ Doğu Türkistan, İpek Yolu'nun en önemli merkezlerinden birisidir. Bu da ticari anlamda oldukça önemlidir.⁸²

Çin'in Lancu şehrini, Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'ye bağlayan 2.350 km uzunluğunda demiryolu bulunmaktadır.⁸³ Bunun dışında Doğu Türkistan'da 24.800 km'yi bulan kara yolları vardır ve bunun 5.200 km'si asfalttır. Bunun dışında Pakistan'ı Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan 900 km. uzunluğundaki Karakurum kara

⁸⁰ İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, İstanbul: Marifet Yayınları, 1981, 41-42-43.

⁸¹ Cengiz, 26-27.

⁸² Şahin, 96-97.

⁸³ E. Alptekin, **32 Sene Sonra Gördüğüm Türkistan**, 139.

yolu bulunmaktadır. Kara ve demiryolunun yanı sıra Urumçi'den; İli, Korla, Kuçar, Aksu, Kaşgar ve Hoten'e her gün uçak seferleri yapılmaktadır.⁸⁴

Doğu Türkistan, verimli yer altı ve yer üstü zenginliklere sahip bir ülkedir. Sadece Türk dünyası içinde değil, bütün dünyada yeraltı zenginliğine sahiptir ama bu konu hakkında Çin kaynaklarından veya başka kaynaklardan doğru bilgi elde edilememektedir. Çünkü Doğu Türkistan'ın yeraltı zenginliği stratejik bir mesele olarak gizli tutulmaktadır. Doğu Türkistan'ın 25 bölgesinde altın, 12 bölgesinde petrol, 7 yerinde bakır, 7 yerinde kurşun, 10 yerinde demir, 3 yerinde de uranyum madeni bulunmaktadır.⁸⁵ Aynı zamanda kömür, volfram, tuz, doğal gaz gibi zenginlikleri de mevcuttur.⁸⁶

Doğu Türkistan'ın taşkömürü rezervinin 31.980 milyon ton, petrol rezervinin 120 milyon metrik ton, demir rezervinin 42.888.000 metrik ton ve volfram rezervinin de 8.600 metrik ton olmak üzere çok önemli rezervler olarak tescil edilmiştir. 1942 yılında, Wusu petrol kuyularının günde 150 ton ham petrol ürettiği söylenmektedir. Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinde başka yer altı kaynakları da vardır ve bunların çoğu Sovyetler Birliğine gitmektedir. Altay Bölgesinde beril ve spodümen yatakları mevcuttur. Beril, nükleer denemelerde kullanılan bir madde haline gelmiştir. Spodümen ise termonükleer patlayıcı madde imalatında kullanılmaktadır.⁸⁷ Doğu Türkistan'da 122 çeşit maden bulunmaktadır.⁸⁸

Doğu Türkistan'da bulunan Karanlık, Tanrı ve Altay dağlarında, Urumçi, Kaşgar, Kucar, Karaşehir ve Turfan vilayetlerinde zengin kömür madenleri bulunmaktadır. Ayrıca Turfan, Aksu, İli bölgelerinde demir bulunmakta, Kucar, Urumçi ve İli vilayetlerinde de bakır madenleri mevcuttur. Altay, Barköl, Çercen, Urumçi ve Çöğçek bölgelerinde ise zengin altın madenleri bulunmaktadır. Taklamakan, Turfan bölgesi ve Cungarya Havzasında zengin petrol rezervleri bulunmaktadır. Bu rezerv

⁸⁴ E. Alptekin, **32 Sene Sonra Gördüğüm Türkistan**, 139.

⁸⁵ Hayit, 36.

⁸⁶ Bahşi, 573; İsmail Cengiz ise bu konuyla ilgili; 5 bölgede uranyum, 5 bölgede wolfram, 13 bölgede kalay, 32 bölgede kurşun, 50 bölgede altın, 46 bölgede demir, 70 bölgede kömür, 2 bölgede cıva, 6 bölgede amonyak bulunduğunu belirtmiştir. Doğu Türkistan'daki petrol rezervi 120.000.000 tondur. Altın rezervinin ise tahminen 18.500.000 ton olduğunu söylemektedir. Cengiz, 40.

⁸⁷ Yelda Demirağ, 1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı 3, 2014, 231-232.

⁸⁸ Hayit, 36; Şahin, 97-98; Doğu Türkistan'da 118 ayrı maden çeşidi olduğu halde yalnızca 30'unun işlendiğini belirten kaynaklarda mevcuttur. Bkz. Sayın ve Koçak, 12; Adıbelli, 18-19.

160 milyar tondur. Bu da İran ve Iraktaki petrolün 10 katından fazladır.⁸⁹ Doğu Türkistan'daki kömür yataklarının alanı ise 88,545 km², rezervi ise 1.604 milyar 200 milyon tondur. Bu kömür rezervi, Çin'in toplam kömür rezervinin 1/3'ini oluşturmakla beraber Çin'de birinci sıradadır. Doğu Türkistan kömürü çok az sülfür içerdiği için kalitesi çok yüksektir.⁹⁰

Bunların haricinde, Doğu Türkistan'ın özellikle Aksu ve Karamay şehirlerindeki doğal gazı, 14 milyon dolarlık boru hattı projesiyle Şanghai limanına taşınmaktadır. Ayrıca sadece Kuçar şehri etrafındaki tuz rezervlerinin bile dünyadaki bütün insanların bin yıllık tuz ihtiyacını karşılayacak kadar çok olduğu tespit edilmiştir.⁹¹ 2012 yılında Doğu Türkistan'da 31 yeni maden kaynağı keşfedilmiştir.⁹²

Doğu Türkistan, bu doğal kaynaklarıyla dünyanın en zengin ülkelerinden birisi sayılması gerekmektedir. Ancak petrol zengini olduğu halde bu zenginliği özgürce kullanamamaktadır. Bölge, Çin'e tabi olduğu için zenginliklerini ve sanayi tesislerinden sağlanan gelirlerini tamamen Çin'e aktarmak zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan halkı şu anda kendi topraklarında yoksulluk içinde yaşamaktadır.

⁸⁹ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 2-3; İlyar Şemseddin Doğu Türkistan'daki petrol rezervleriyle ilgili; Cungarya'daki petrol rezervlerinin 100,000,000 ton civarında olduğu ve toplam petrol rezervlerinin 60 milyar ton olduğu düşünülmektedir. Doğu Türkistan'da üretilen yıllık ham petrol miktarı 21 milyar ton civarındadır. Bu petrolün bir kısmı boru hattıyla Lancu'daki petrol rafinerisine taşınmaktadır. Doğu Türkistan'da 3 bölgede petrol rafineri bulunmaktadır. Ham petrolün bir kısmı bu rafinerilerde işlenerek benzin, gazyağı, dekil, motor yağı vs. haline getirilmektedir. Bu şekilde tüketime sunulmaktadır. Bu petrol ürünlerinin büyük bir kısmı trenle Çin'in eyaletlerine taşınmaktadır. Bkz. Şemseddin, 44-45; Şahzade Dauliatova ise bu petrol rezervleriyle ilgili olarak; Bu rezervlerden her yıl 10 milyar ton petrolün Çin'e taşındığını, sadece Taklamakan Çölü'nde bulunan petrol rezervinin 50 milyar ton civarında olduğunu yazmaktadır. Bkz. Dauliatova, 10.

⁹⁰ Şemseddin, 44-45.

⁹¹ Dauliatova, 11.

⁹² Dağcı ve Keskin, 14.

İİ. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'IN ÖNEMİ, İŞGAL EDİLME NEDENLERİ VE DOĞU TÜRKİSTAN'DA KURULAN DEVLETLER

2.1. Doğu Türkistan'ın Önemi ve İşgal Edilme Nedenleri

Doğu Türkistan tarih boyunca Çin için siyasi ve ekonomik anlamda önemli bir bölge olmuştur. Doğu Türkistan'ın, Orta Doğu ve Türkistan ile Çin'in iç bölgeleri arasında tampon görevi gördüğünü söyleyebiliriz. Doğu Türkistan, nüfus ve doğal kaynakları bakımından Çin için önemli bir bölgedir.

Çin, nüfusu yoğun bir bölgedir ve halkın yiyecek ihtiyacını karşılayabilmek için Doğu Türkistan'ın tarım bölgelerine ihtiyacı vardır. Bunun dışında Çin hızla büyümekte ve sanayisi gelişmektedir. Gelişen sanayisine gerekli petrol tedarikini Doğu Türkistan bölgesinde karşılamaktadır.⁹³

Çin'in yer altı zenginliklerinin dörtte üçü Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Ayrıca Tarım Havzası'nda bulunan petrol ve doğalgaz yatakları, Kazakistan'dan petrol taşıyan boru hattının Doğu Türkistan'dan geçmesi bölgeyi Çin için önemli kılmaktadır. Çin, Doğu Türkistan'ı dışardan gelecek tehlikelere karşı stratejik bölge olarak görmektedir.

Coğrafi açıdan Çin ile Batı ülkelerinin iletişimde iki önemli engel bulunmaktadır. Bu engellerden birisi 5.000 km uzunluğundaki Taklamakan Çölü'dür. Diğeri ise Çin Seddi'dir. Çin Seddi, Çin sınırını boydan boya kaplamaktadır. Bu da Çin'in dış dünya ile bağlantısını kopararak Çin'i ekonomik krize sokmaktadır. Doğu Türkistan ise bu

⁹³ Fatih Şen, Çin'in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği, **Ortadoğu Analiz Dergisi**, Cilt 1, Sayı 7-8, 2009, 126.

engellerin dışında kalır. Bu sebeple Çin, Doğu Türkistan'ı dışarıya açılabileceği bir kapı olarak görmektedir. Çünkü Doğu Türkistan, çölden ileride ve Çin Seddi'nin arkasında kalmaktadır. Bu sebeple Çin'in, Batıya açılan kapısı durumundadır. Çin, Batı ile olan iletişimini Doğu Türkistan üzerinden sağlamaktadır.⁹⁴

Doğu Türkistan, Doğu ve Batı arasında kültürel ve ekonomik anlamda bir köprü görevi görmektedir. Yani, Avrupa ile Uzak Doğu ve Asya'yı, Güney Asya ile de Sibiryaya'yı bağlayan yolların kavşağında bulunmaktadır.⁹⁵ Çin için İpek Yolu'nu kontrol altına almak, Batı'ya giden ticaret yollarının geçtiği Doğu Türkistan'a sahip olmak ve buranın güvenliğini sağlamak çok önemlidir. Çin, Moğollarla, Göktürklerle ve Hunlarla yaptıkları savaşlarda Doğu Türkistan'ı üs olarak kullanmıştır. Bu sebeple de Çin, Doğu Türkistan'a önem vermektedir. Çin; Türkler, Moğollar, Sasaniler ve Ruslarla, İpek Yolu'nu kontrol altına almak için savaşmıştır. Mançur İmparatorluğu komutanı Zuo Zongtang'ın "*Bedeni korumak için Moğolistan ve Doğu Türkistan gibi kollar muhafaza edilmeli*" stratejisi ile 1884 yılından itibaren Doğu Türkistan'ı işgal etmiş ve "Sinkiang" adıyla Çin'in sömürgesi haline getirmiştir.⁹⁶

Geniş ve zengin topraklara sahip olan Doğu Türkistan'ın nüfus yapısı seyrekdir. Çin ise aşırı yoğun bir nüfusa sahiptir. Doğu Türkistan bölgesi, Çin'in nüfusunu hafifletmek için çok uygun bir seçenektir. Bu sebeple Çin hükümeti, Han Çinlisi göçmenleri Doğu Türkistan'a göç ettirmektedir. Çin için Doğu Türkistan'ın kaybı bir toprak kaybindan daha fazlasıdır. İyi gelir getiren bir bölgenin kaybı demektir. Çin olduğu kadar Rusya'da Türkistan bölgesine önem vermiştir. Doğu Türkistan, Çin için nasıl önemliyse, Batı Türkistan'da Rusya için önemli bir bölgedir. Çin, Doğu Türkistan halkının iletişim dahil olmak üzere bütün özgürlüklerini ortadan kaldırmıştır. Çin'in bunu yapmasındaki amacı ise Doğu Türkistan'ı olabildiğince gündemden uzak tutmak istemesidir. Doğu Türkistan, Çin'in en batısındadır ve Soğuk Savaş döneminde Çin, Sovyetlere karşı tampon bölge olarak Doğu Türkistan'ı kullanmıştır. Bu yüzden bölge, Çin'in güvenliğini doğrudan ilgilendirmektedir. Ayrıca

⁹⁴ Dauliatova, 19; Sayın ve Koçak, 12.

⁹⁵ Şen, 125.

⁹⁶ Ahat Andican, Doğu Türkistan ve Dünya, **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 71, 2010, 9.

Çin, Halkın Kurtuluş Ordusu adlı silahlı kuvvetlerini Doğu Türkistan'da tutmakta ve nükleer füzelerini de yine Doğu Türkistan'da bulundurmaktadır.⁹⁷

Doğu Türkistan'ın 8 ülke ile sınırı vardır. Bu ülkeler ile ilişkiler Doğu Türkistan üzerinden sağlanmaktadır. Doğu Türkistan, batıya açılan kapı niteliğindedir. Çünkü Pakistan'a giden Karakorum yolu Doğu Türkistan'dadır. 1988 yılında Urumçi ile İstanbul arasında doğrudan havayolu bağlantısı başlatılmış, 1990 yılında Urumçi ile Almatı arasında "Avrasya Kıtalararası Kara Köprüsü" adı verilen, Çin'in doğusu ile Rotterdam'ı arasında bağlantı kuran tren yolu tamamlanmıştır.⁹⁸ Doğu Türkistan açık denizlerden çok uzakta, etrafı Himalaya, Karakorum, Kunlun ve Altay Dağları gibi yüksek dağlarla çevrili, kapalı bir havza olduğu için hava saldırılarına karşı korunaklı bir bölgedir. Bu sebeple de Çin için önemlidir.

2.2. Doğu Türkistan'da Kurulan Devletler

M.Ö. 210 yılından sonra Türkistan'da Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karluklar ve Karahanlılar gibi Türk devletleri kurulmuştur. M.Ö. 104-59; M.S. 73-448-657-744 ve 1759 yıllarında Çinliler, Doğu Türkistan'ı istila etmeye çalışmışlar ama 1876 yılına kadar başarılı olamamışlardır. Ancak Milliyetçi Çin iktidarı kurulduktan sonra Doğu Türkistan Çin sömürgesi olarak kalmıştır. Doğu Türkistan, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir bölgedir. M.Ö. 8-3. yüzyılları arasında Sakalara, M.Ö. 300-M.S. 93 yılları arasında Hunlara, 522-744 yılları arasında Göktürlere, 744-840 yılları arasında Uygurlara, 751-870 yılları arasında Karluk ve Karahanlılara ve 1509-1679 yılları arasında ise Saidiye Hanlığı'na ev sahipliği yapmıştır.⁹⁹

2.2.1. Sakalar

Hintlilerin "Truşka", İranlıların "Saka", Yunanlıların "İskit" olarak andığı devlet Türkistan'da ortaya çıkmıştır. Sakalar, Türkistan'dan İran ve Hindistan'a kadar olan

⁹⁷ Dauliatova, 19-20.

⁹⁸ Andican, 9.

⁹⁹ Aynural, 14; Çay, 5.

bir sahayı ele geçirmiştir.¹⁰⁰ Sakalar, Doğu Türkistan'da Tarım Havzasının güneyindeki merkezlerde, Hoten ve Tomsuk'ta kendilerine yurt edinmişlerdir. Çok eski tarihlerde Doğu Türkistan bölgesinde yayılmışlar ve sonra da günümüzdeki Afganistan bölgesine çekilmişlerdir.¹⁰¹

Sakaların kökeni ile ilgili olarak İrani, Slav ve Ural-Altay ırkına mensup olmaları konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. İskitlerin, Ural-Altay ırkına mensup olduğunu söyleyen bazı Türk bilim insanları vardır. Örneğin; A. Zeki Velidî Togan, *“zamanımızda İskitlerin menşei ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. Minss, H. Triedler ve Laufer gibi ben de bu kavmin hâkim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim”* demektedir. Bundan sonra da Sakaların yaşam tarzı, kıyafetleri, örf-adetleri ve fiziksel özellikleri itibarıyla Hunlar ve Göktürlere benzediğinden, defin merasimlerinin ise Altaylar ile aynı olduğundan bahsetmektedir. Sakalar, keçeden yapılan kubbeli çadırlarda yaşamışlardır. Bu çadırlara “derme ev” denmektedir. “Derme ev”leri İrani kavimler, Türklerden alarak benimsemiştir. İranî kavimler, bu evler için Farsça değil de Türkçe kelimeler kullanmaktadır. Bu durum da bu evlerin Türklerle ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca Araplar, bu evlere “Qubba Turkiya” yani “Türk Çadırı” demektedir.¹⁰² Bunun dışında Fahrettin Kırzıoğlu'da Sakaların atlı göçebe hayat sürdürdüğünü ve büyük kısmının Türk olduğunu yazmaktadır.¹⁰³

Sakalar on asrı aşkın bir süre tarih sahnesinde yer almıştır. Sakalar; Yakutlar, Kazaklar ve Kafkaslarda yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynamışlardır. M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Saka Devleti'nin parçalanmış ve bu bölgede yaşayan Türkler çeşitli oymaklara bölünmüştür.

2.2.2. Hun İmparatorluğu

Doğu Türkistan, tarihte birçok güçlü Türk devletinin yaşadığı bir coğrafyadır. Büyük Hun İmparatorluğu, bu bölgede kurulan ilk Türk devletidir. MÖ. 206-MS. 220

¹⁰⁰ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 3.

¹⁰¹ Kürşat Yıldırım, Doğu Türkistan'ın İlk Sakinleri, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 12, 2012, 430-431.

¹⁰² Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt 1, 1981, 34.

¹⁰³ M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, Cilt 1, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, 69.

yıllarında Han sülalesi, Çin'i yönetmiştir. Bu dönemde siyasal ve kültürel alanlarda önemli gelişmelerin ortaya çıkmıştır. Büyük Hun İmparatorluğu da Türkistan'da büyük bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Hun İmparatorluğu, Han Sülalesi dönemiyle çağdaş kabul edilebilir.¹⁰⁴

Hunlar; Çin'in kuzeybatısında, günümüzdeki Moğolistan bölgesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Teoman, bilinen ilk imparatorlarıdır. En büyük imparatorları ise, Mete Han'dır. Devleti büyük bir imparatorluk haline Mete Han getirmiştir. Mete Han, bütün Türkistan'ı fethetmiş ve dağınık halde yaşayan bütün Türk topluluklarını tek bayrak altında toplamıştır. Mete Han zamanında Hun Devleti'nin sınırları Doğuda Kane'den Baykal Gölüne, Batıda Aral Gölünden Güneyde Çin'e, Wei Irmağına kadar uzanmıştır. Bu yer, günümüzdeki Doğu Türkistan'ı da içine almaktadır.¹⁰⁵

Mete Han, İpek Yolu'na sahip olmak için Çin ile savaşmıştır. Mete Han; Sibiryaya, Çin Denizi, Japon Denizi ve Hazar Denizi arasında kalan tüm topraklara hâkim olmuş ama Çin'i kendi topraklarına bağlamamıştır. Çünkü Çin, kalabalık nüfusa sahip bir ülkedir ve Metehan bu kalabalık nüfus içinde asimile olup, Hun özelliklerini kaybetmek istememiştir. Çin'i vergi almak suretiyle yönetmiştir. Hun İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan bölgesindeki kesin hakimiyeti M.Ö. 206'da başlamıştır. Bundan sonra Türkistan'daki mahalli hükümdarlar, Mete Han'ın hakimiyeti altına girmiştir. Mete Han öldükten sonra ise Hun İmparatorluğu zayıflamıştır. Çinliler, bundan faydalanarak M.Ö. 108 yılında Doğu Türkistan'a saldırmaya başlamıştır. M.Ö. 101 yılından sonra da Türkistan'da ilk Çin hakimiyeti başlamıştır.¹⁰⁶

Hun İmparatorluğunun ekonomisi büyük oranda hayvancılığa dayanmaktadır. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler, hayvancılığa oranla daha azdır. Hayvancılıktan elde edilen ürünler Hunlar için uzun süreli geçim kaynağı olmamıştır. Çin ise tarım ürünlerinin çeşitliliği açısından oldukça geniş imkânlarla sahiptir. Hunlar bunu fark etmiş ve gözlerini Çin üzerine çevirmişlerdir. Hunlar, geçimlerini sağlayabilmek için Çin'e akınlar düzenleyip onların birikmiş mallarını ve servetlerini ellerinden almak istemişlerdir. Bu akınlar Hun-Çin mücadelesine yol açmıştır. Hun-Çin mücadelesi,

¹⁰⁴ Ayşe Onat, Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler, *Bellekten*, Sayı 211, 1990, s.913.

¹⁰⁵ Bakır, *Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, 4.

¹⁰⁶ Şahin, 103-104.

Türk ve Çin tarihi bakımından önemlidir. Çinliler, daha önce kendilerinden olmayan kavimleri “barbar” olarak görmüşler ve onlarla ilgili bilgi sahibi olma gereği bile duymamışlardır. Ancak Hun akınları bu durumun değişmesine neden olmuştur. Hunlar, Çin’i tahrip etmişler ve Çinliler de ülkelerini tahrip eden bu kavmi yakından tanımak ve haklarında bilgi sahibi olmak zorunda kalmışlardır. Çin, bu şekilde dış dünyaya açılmıştır. Çinliler, Hun akınlarını durdurmak amacıyla büyük emek ve sermaye harcamış, dünyanın en büyük savunma sistemi olan Çin Seddi’ni yapmışlardır. Bunun dışında Hun akınlarını durdurabilmek için ordularında ve silahlarında reformlar yapmışlardır.¹⁰⁷

2.2.3. Göktürk Kağanlığı

Türkler tarihi boyunca hiçbir zaman devletsiz kalmamış ancak Hun Devleti’nin parçalanmasından sonra Türkistan’daki Türk birliği dağılmıştır. Göktürkler VI. yüzyılda Altay bölgesi, Avarların hakimiyeti altındadır ve Göktürkler, Altay bölgesinde tarih sahnesine çıkmıştır.¹⁰⁸

Göktürk Devleti, Bumin Kağan tarafından 552 yılında kurulmuştur. Merkezi Ötüken’dir. Böylece Türk milleti yeni bir devlete kavuşmuştur. Tarihte Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti Göktürklerdir. Doğu Türkistan halkı, Göktürk Devletinin sınırlar içerisinde 95 yıl yaşamıştır. Göktürk devletinin parçalanmasından sonra da 654 yılında Çin egemenliğine girene kadar Batı Göktürk Devleti’nin sınırları içerisinde kalmıştır.¹⁰⁹

Göktürkler, Hunların Aşina koluna mensuptur. “Aşina” kelimesi kurt neslini ifade etmektedir. Kurt ise Oğuz Kağan Destanı’na göre yol gösterici olarak kabul edilmektedir.¹¹⁰ Göktürk İmparatorluğu, batıda Aral Denizi ve doğuda Baykal Gölünü aşarak Türkistan’ı kapsamaktadır. Göktürk Devleti 583 yılında Doğu Göktürk ve Batı

¹⁰⁷ Faris Çerçi, Hunlarda Sosyal, Siyasi Hayat ve Devlet- Halk İlişkileri, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, Erzincan: Cilt 5, Sayı 1, 2003, 62; Salim Koca, Büyük Hun Devleti, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=362627&/Büyük-Hun-Devleti-/-Prof.-Dr.-Salim-Koca-, 4>.

¹⁰⁸ Adıbelli, 24-25.

¹⁰⁹ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 4.

¹¹⁰ Ayhan Balaban, İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 2006, 92.

Göktürk Devleti olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 618 yılında Çin'de Tang Hanedanı kurulmuş ve bu hanedan 657 yılında Batı Göktürklerin yıkılmasına sebep olmuştur.¹¹¹

Bumin Kağan, 552 yılında Juan-Juanları ortadan kaldırıp, Göktürk Devletini kurduktan sonra, ülkenin batı tarafının yönetimini kardeşi İstemi Yabgu'ya vermiştir. Bugünkü Doğu Türkistan'ın doğusundan, Karadeniz'e kadar olan bölgeyi İstemi Yabgu 552-576 yılları arasında Büyük Kağan'a bağlı olarak yönetmiştir.¹¹²

Göktürkler konar-göçer hayat yaşamışlardır. Bu yüzden boy ve boylar birliği şeklinde yapılmışlardır. Boy, ailelerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Boyların başında bir boy başkanı bulunmakta ve bu Boy başkanına da bey denmektedir. Boy başkanının iç dayanışmayı, hak ve hukuku sağlamakta ve boya mensup aileleri korumaktadır. Her boyun kendisine özgü bir damgası vardır. Boyların bir araya gelmesiyle Bodunlar¹¹³ oluşur. Bodun'un başında bir başkan bulunmaktadır. Bu başkanlar; Kağan, Kan, İl-teber, Yabgu, Şad, Erkin gibi unvanlara sahiptir. Devleti meydana getiren temel unsur Bodundur.¹¹⁴

Göktürk kağanları Türk veya Türuk Bodun, Oğuz veya Dokuz Oğuz Bodun, On-ok Bodun, Töliş Bodun, Tarduş Bodun, Karluk Bodun, Türgiş Bodun, Ediz Bodun, İzgil Bodun, Çik Bodun, Az Bodun, Soğdak Bodun olmak üzere 12 tane Bodun'u Göktürk Devleti adı altında toplamıştır.¹¹⁵

2.2.4. Uygur Devleti

Uygurlar, Doğu Türkistan'ın yerli milletidir. Uygurlar, aslında Gök-Türklere bağlı bir şekilde yaşamışlardır. II. Gök-Türk Devleti hükümdarı Bilge Kağan'ın ölümünden sonra, iç çekişmeler başlamış ve Uygurlar bu durumdan faydalanarak Karluklar ile Basmillerin desteğini almış¹¹⁶ ve 745 yılında Göktürlere son vererek, Ötüken'de Uygur Devletini kurmuşlardır. Bu dönemde Çin'i yıldırılmışlar ve Çin sınırları içinde

¹¹¹ Adıbelli, 25.

¹¹² Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, 31.

¹¹³ Bodun; halk, topluluk, kavim, millet anlamına gelmektedir Bkz. Balaban, 94.

¹¹⁴ Balaban, 93-94.

¹¹⁵ Balaban, 96.

¹¹⁶ Mustafa Yorulmaz, Osman Aksoy, **Mehmet Eröz Armağanı**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015, 489.

yaşayan Türklerin rahat bir şekilde ticaret yapmalarını sağlamışlardır. Uygur Devleti, yaklaşık yüz yıl yaşamış ve 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmıştır. Kırgız saldırısıyla yıkılan Uygur Devleti'nden sonra bir kısım Uygurlar, Tanrı Dağları, Beşbalık Turfan ve Kaşgar taraflarına yerleşmişleridir.¹¹⁷ Kırgızlar, Göktürk Devleti döneminden beri bölgeye hakim olmak istemişlerdir. Kırgızlar, Uygur Devleti'nde yaşanan iç karışıklıklar faydalanmışlardır. Uygur kağanı, Kırgızlara Ediz boyu yöneticisi Küllüg Baga adında bir komutan göndermiş ama bu komutan Kırgız tarafına geçmiştir. Bundan sonra da Kırgızlar bölgeye hâkim olmuştur.¹¹⁸

856 yılında Mengli Kağan “Alp Kutluk Bilge” unvanıyla Uygur Kağanı olmuş böylece Turfan Uygur Devleti kurulmuştur. Bu devletin merkezi Turfan'dır. Bu devlet 1205 yılında Moğol istilasıyla ortadan kaldırılmıştır.¹¹⁹ Doğu Türkistan'ın en uzun ömürlü devleti olan Doğu Türkistan Uygur Devleti, Turfan ve Beşbalık civarında İpek Yolu güzergahında kurulmuştur. Hükümdarları “İdikut” adıyla anılmaktadır. İpek yolu üzerinde olmaları onların ekonomik anlamda gelişmesini sağlamıştır. Doğu Türkistan Uygur Devleti, Moğollar tarafından 1209 tarihinde ortadan kaldırılmıştır. Doğu Türkistan Uygur Devleti halkı günümüzde Çin esareti altında yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadır.¹²⁰

Bazı Uygurlar ise Kansu'ya göç ederek, Kansu Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Kansu Uygur Devleti, Sarı Uygurlar olarak da bilinmektedir. Zamanla önce Karahanlıların, sonra da Cengiz Han'ın hâkimiyetine girmişlerdir.¹²¹

2.2.5. Karluklar ve Karahanlılar Devleti

Karluklar, Göktürk Devleti'nin kurucusu olan Aşina sülalesine mensuptur. Çin saldırıları sonucunda Batı Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Sarı ve Kara Türgiş Devletleri kurulmuştur. Sarı ve Kara Türgişler arasında iç çekişmeler yaşanmış ve

¹¹⁷ Şahin, 105-106.

¹¹⁸ Abdrasul İsakov, Doğu Türkistan'ın Kırgız Tarihindeki Yeri, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı 5, 2015, 4.

¹¹⁹ Hayit, 37-38, Enis Şahin ise bu devletin Moğol istilasına kadar bağımsız yaşadığını ve 1209 yılında Cengiz Han'a bağlandığını yazmaktadır. Bkz. Şahin, 106.

¹²⁰ Yorulmaz ve Aksoy, 491.

¹²¹ Şahin, 105.

bundan iki taraf da zarar görmüştür. Bundan sonra da bir daha birleşerek büyük bir devlet kuramamışlardır. Türkişlerin bir kısmı göç etmiş, bir kısmı da kendi bölgelerinde kalarak Karlukların hakimiyetini kabul etmiştir.¹²²

Karluk Devleti'nde bir adet paranın bulunmuş ve bu paranın arka yüzünde "Karluk Hanı'nın parası" ifadesinin yer aldığı görülmüştür. Bu paranın üzerinde tarih bulunmamaktadır ancak para bastırmak bir devletin bağımsızlığının göstergesidir. Yani bu para bize Karluklar adında bir devletin var olduğunu göstermektedir.¹²³

840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılmasıyla kendini Göktürklerin halefi olarak gören Karluk Hükümdarı Bilge Kül Kadir Han "Kara Han" unvanını almıştır. Böylece Karluklar, Karahanlılara dönüşmüştür.¹²⁴

Karahanlılar 840-1212 yılları arasında Türkistan'da hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devletidir. Uygur Devleti'nde bulunan Kut anlayışı Karahanlılarda da mevcuttur. Karahanlılarda devlet halk içindir anlayışı mevcuttur ama hükümdarın halk üzerinde bazı hakları bulunmaktadır. En başta halk, hükümdarın emrine itaat etmeli ve bu emri yerine getirmelidir. İkinci olarak ise halk vergilerini zamanında ve düzenli bir şekilde ödemelidir. Son olarak halk, hükümdarın dostunu dost, düşmanını da düşman bilmelidir.¹²⁵

Karahanlılar Devleti'nin başında Alp Er Tunga'nın (Afrasiyab) soyundan geldiğine inanılan bir aile bulunmuştur.¹²⁶ Karahanlıların menşei ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bunlar; Uygur faraziyesi, Türkmen ve Tavcu faraziyesi, Yağma faraziyesi, Karluk Faraziyesi, Çiğil faraziyesi, Hakanlılar faraziyesi ve Türkişler faraziyesidir.¹²⁷ Bu faraziyeler arasından Karanlılar Devleti'nin Uygurların Yağma boyu tarafından Doğu Türkistan'da kurulduğu kabul edilmektedir. Bölgede köklü bir Türk kültürünün

¹²² Hüseyin Salman, Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, Sayı 1, 2014, 2.

¹²³ Salman, 3.

¹²⁴ Hüseyin Salman, Karluklar, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 24, İstanbul 2001, 509-510.

¹²⁵ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, 119-122.

¹²⁶ Genç, 125.

¹²⁷ Muhammet Kemaloğlu, Karahanlıların Menşei ve Kuruluş Faraziyeleri, **Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Cilt 6, Sayı 11, Ankara: 2013, 417.

hakimdir. Burada Satuk Buğra Han, İslamiyet’i kabul ettikten sonra birçok medrese açılmış ve vakıflar kurulmuştur.¹²⁸

Doğu Türkistan Türkleri, Hakaniye lehçesi ile konuşmaktadır. Hakaniye lehçesi, Doğu Türkistan’da kurulan Karahanlılar Devleti devrinde resmi bir yazı dili haline gelmiştir.¹²⁹ Müslüman Türkleri en önemli iki eseri olan Divan-ı Lügat’it Türk ve Kutatgu Bilig, Karahanlılar devrinde yazılmıştır. Yusuf Has Hacip Balasagunludur ve Kutatgu Bilig adlı eserini Kaşgar’da tamamlamıştır. Eseri insanlara ve devlet yöneticilerine kılavuz niteliği taşımaktadır. Divan-ı Lügat’it Türk ise Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere Kaşgarlı Mahmut, Kaşgarlıdır. Doğu Türkistan’da yetişen iki Türk bilgini de Türk dili, Türk tarihi, Türk fikirleri, Türklerin hayatı ve yaşam tarzı gibi konularda geniş çaplı çalışmalar yapmışlardır.¹³⁰

Şincan Üniversitesi Tarih Fakültesinin hocası olan Wei Liang Tao; Karahanlıların kurucusu, coğrafyası, kabileleri, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı, komşu ülkelerle olan ilişkileri hakkında araştırmalar yapmış ve araştırmalarını “Karahanlılar Tarihinden Söz” adlı kitabında toplamıştır. Bu eser Karahanlılar ile ilgili yazılan ilk eserdir.¹³¹

Karahanlılar Devleti, günümüzdeki Doğu ve Batı Türkistan coğrafyasının genişliğinde olan tek bir devlettir. 840’da kurulan ve 372 yıl yaşayan Karahanlılar Devletinin varlığına, 1212 yılında Karahıtay Devleti son vermiştir.¹³²

2.2.6. Saidiye Hanlığı

Çağatay Hanlığı’nın sona ermesinden sonra Timur, Doğu Türkistan’da hüküm sürmüştür. Timur’un da vefat etmesiyle onun varisleri olan Uluğ Beg, Ebu Said Mirza, Hüseyin Baykara ve Babür Mirza, Doğu Türkistan’da hüküm sürmeye devam etmiştir. Bunlardan Babür Han’ın soyundan gelen Said Han 1514 yılında Kaşgar, Hoten ve

¹²⁸ Bakır, **Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi**, 36.

¹²⁹ Şahin, 100-101.

¹³⁰ Bakır, **Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi**, 36.

¹³¹ Tarimi, 63.

¹³² Hayit, 37-38.

Yarkent şehirlerini alarak Saidiye Hanlığı'nı kurmuştur. Hanlığın ilk merkezi Kaşgar'dır ama sonra Yarkent merkez olmuştur.¹³³ Saidiye Hanlığı, Yarkend Hanlığı veya Kaşgar Hanlığı olarak da isimlendirilmektedir.¹³⁴

1678 yılında Apak Hoca tahta oturmuş ve böylece Hocalar devri başlamıştır. Hocalar, Kara Dağlılar ve Ak Dağlılar olarak ikiye ayrılmıştır Kara Dağlıların merkezi Yarkent, Ak Dağlıların merkezi ise Kaşgar'dır. Ak Dağlıların dini lideri Apak Hoca'dır. Yarkent Hanlığı'nda İsmail Han vardır ve o, Kara Dağlıları destekleyerek, Ak Dağlıların gücünü tamamen kırmak istemiştir. İsmail Han, 1677 yılında Apak Hoca'yı Kaşgar'dan kovmuştur.¹³⁵

Apak Hoca, Saidiye Hanlığına daha önce gelmiş olan hocalar arasında Han'a yakın olmuş ve saraya sızarak, iktidara sahip çıkma kavgası başlatmıştır. İsmail Han tarafından kovulunca Keşmir'e gitmiştir. Oradan Tibet'e gitmiş ve Dalay Lama'dan yardım istemiştir. Dalay Lama, bu yardım isteğini kendi öğrencisi olan Kalmuk Han'ı Galdan'a bildirmiş, Galdan, İsmail Han ile savaşmış ve İsmail Han tüm gücüyle direnmesine rağmen Galdan, Yarkent'i zapt etmiştir. Apak Hoca, Karadağlılar tarafından hain ilan edilmiş ve Apak Hoca'ya karşı halk tepki göstermiştir. Apak Hoca da bu durumu düzeltmek için Muhammed Emin'i, Han ilan etmiştir. Muhammed Emin, İsmail Han'ın kardeşidir. Muhammed Han, Cungarları bölgeden uzaklaştırmak istemiş ve pek çok Cungar'ı esir almış ancak bir süre sonra öldürülmüştür.¹³⁶

Saidiye Devleti zamanında ülkenin sınırları Doğuda Çin Seddi, Kuzeyde Balkaş gölüne kadar genişlemiştir. Kırgızlar ilk defa olarak Türkistan'da yerleşmiş, yurt içinde büyük su kanallarının açılmış ve büyük medreseler inşa edilmiştir. 165 yıllık devlet, Muhammed Emin Han'ın şehit düşmesiyle yıkılmıştır.¹³⁷

Bundan sonraki döneme ise Doğu Türkistan tarihinin en karanlık dönemidir diyebiliriz. Çünkü medeniyetten cehalete ve sonra da esarete yolculuğun başladığı dönemdir. Bu döneme Hocalar dönemi denmektedir. Doğu Türkistanlılar, İran

¹³³ Yorulmaz ve Aksoy, 492.

¹³⁴ M.Bilal Çelik, Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762), **History Studies**, Sayı 4, 2012, 65.

¹³⁵ Feyzullah Uygur, Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilasını, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 63, 2016, 28.

¹³⁶ Uygur, 29.

¹³⁷ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 131-132.

mollalarının etkisiyle çarpıtılmış dini akımlara kapılmış, İslam'ın özünden ve öz milli değerlerinden uzaklaşmıştır. Doğu Türkistan'da I. Çin İstilasası, Hocalar Dönemi'nde olmuştur. Hocalar arasında gruplaşmalar olmuş ve iç kavgalar yaşanmıştır. Çin, bu durumdan faydalanarak “düşmanlarını birbirine karşı kışkırt, böl ve yönet” politikasını uygulamıştır.¹³⁸

2.2.7. Yakup Han Dönemi

Muhammed Yakup, 1820 yılında Pişkent'te doğmuştur. Babası Kuramma kadısı olan Pir Muhammed Mirza'dır. Pir Muhammed Mirza 1818 yılında Taşkent'e gelmiş ve o dönemin nüfuzlu kişilerinden olan Şeyh Nizameddin'in kız kardeşiyle evlenmiştir. Muhammed Yakup Bey, bu evlilikten doğan ilk çocuktur. Yakup Bey “Molla” olmak için dini eğitim almaya başlamış ama bir süre sonra bu eğitimini sonlandırmıştır. Yakup Bey'in kız kardeşi, Taşkent Valisi Nur Muhammed Han ile evlenmiş ve Yakup Bey, Nur Muhammed Han'ın desteğiyle Hokand ordusunda görev almaya başlamıştır.¹³⁹

Doğu Türkistan'da birlik olmadığı için bağımsızlık girişimi Çin tarafından engellenmiştir. Bu bağımsızlık girişimi sırasında Yakup Bey, Akmesic'i ve Çimkent kalesini Ruslara karşı savunmuştur. Yakup Bey'in 1866 yılında kazandığı zaferden sonra 1867 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir.¹⁴⁰

Çinlilerin Kaşgar'ı kuşatması üzerine, bin kişilik bir ordu ile Kaşgar'a gitmiştir. Yakup Bey, Çin karşısında avantajlı olmak, hakimiyetini genişletmek ve sağlamlaştırmak için 1870 yılında Osmanlı Devleti'ne Seyit Yakup Han Töre adında bir elçi göndermiştir. İstanbul'a varan heyet, Sultan Abdülaziz'den Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanınmasını, ihtiyaç duyulan silah, mühimmat ve askeri eğitmen desteğinin verilmesini talep etmiştir. Sultan Abdülaziz, heyetin isteklerini uygun görmüş, Doğu Türkistan'ı

¹³⁸ Demirağ, 232.

¹³⁹ Taner Ulus, Doğu Türkistan'da Yakup Bey Hakimiyeti: Dış İlişkiler, Ordu ve Askeri Yenilikler, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2018, 68-69.

¹⁴⁰ Adıbelli, 38.

tanımış ve çok sayıda silah ve malzeme göndermiştir. Ayrıca eğitim için birçok subay ve öğretmen de Doğu Türkistan'a gönderilmiştir.¹⁴¹

Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a gönderdiği hediyeler arasında; arkadan dolma kundaksız silahlar, çatal ok, üç fundluk çelik batarya, bir top, 2.000 Enfield tüfek, 600 dane ve 60 peşrev, 700 tapa ve füyne, 31 sandık ince mühimmat, 6.204 adi kapsül, 20.000 kıyye kurşun, 10.000 kapsül oku, kapsül üretimi için özel tezgah ve tüm bunlar için alet ve edevat bulunmaktadır.¹⁴²

Yakup Bey, "Emir" unvanı almış, Kaşgar'da Osmanlı Padişahı Abdülaziz adına hutbe okutup para bastırması ve Osmanlı Emiri olmuştur.¹⁴³

Osmanlı, Rusya ve İngiltere Yakup Bey'in devletini tanımıştır. Ancak bu devlet, 1876 yılında olan II. Çin İstilasası karşısında yalnız kalmıştır.¹⁴⁴ Yakup Bey, Rusya ve İngiltere ile ilişkileri normalleştirmiş ancak Çin ile bir türlü uzlaşma sağlayamamıştır. Çünkü Çin'e göre Doğu Türkistan toprakları Çin'e aittir ve Yakup Han burada işgalci konumundadır.¹⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin Kaşgar'a yönelik politikası Sultan Abdülaziz'den sonra II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. II. Abdülhamit tahta çıkınca Yakup Bey, tebrik etmek amacıyla hediyeler götürmek için elçisi Hacı Töre'yi İstanbul'a göndermiştir.¹⁴⁶ Bu elçi, Kaşgar Devleti'nin Osmanlı'ya bağlılığını bildirerek, Osmanlı Devleti'nin Çin istilasını protesto etmesini ve Çin'in Kaşgar'dan çekilmesi için Osmanlı'nın aracılık yapmasını talep etmiştir. Ama Osmanlı Devleti 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında, Ruslara yenilmiş ve çok zor bir durumda kalmıştır. Bu yüzden elçiye olumlu bir cevap verilememiştir.¹⁴⁷ Osmanlı Devleti, Yakup Han'a yardım edemeyince elçiye İngiltere'ye gitmelerini ve yardım istemelerini söylemiştir. Ancak İngilizler, Doğu Türkistan için Çin ile ilişkilerini bozamayacaklarını söylemiş ve Yakup Bey'e yardım etmemiştir.¹⁴⁸

¹⁴¹ Yorulmaz ve Aksoy, 493; Demirağ, 237; Adıbelli, 40; Buğra, 26.

¹⁴² Ulus, 75.

¹⁴³ Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 9.

¹⁴⁴ Cengiz, 10-11.

¹⁴⁵ Adıbelli, 47.

¹⁴⁶ Demirağ, 237.

¹⁴⁷ Şahin, 112.

¹⁴⁸ Adıbelli, 49.

Çinliler, Yakup Han ile işbirliği içerisindeki herkes öldürmüştür. Çin, 60 bin kişilik Kaşgar ordusunu tamamen dağıtmış ve toplu katliam yapmıştır. Çin saldırılarına karşı direnen Yakup Han 1877 yılının Haziran ayı başlarında zehirlenerek ölmüştür. Çin birlikleri 16 Aralık 1877 yılında Kaşgar'a girerek bölgeyi tamamen ele geçirmiştir. 1878 yılında ise, Doğu Türkistan resmen Çin'in hakimiyeti altına girmiştir.¹⁴⁹

2.3. Doğu Türkistan'da Çin Hakimiyeti

2.3.1. Mançu İmparatorluğu

Doğu Türkistan'da Hocalar Devri, Mançu İmparatorluğunun bölgeyi ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Qing Hanedanlığı kurulmadan önce Mançurlar, Ming Hanedanlığı ile iyi ilişkiler kurmuşlar ve Nurhaç adında bir Mançur lider olmuştur. Nurhaç bütün Mançurları kendisine bağlamak istemiştir. Nurhaç, Mançurya'yı kendi hakimiyetine aldıktan sonra 1616 yılında Qing Hanedanlığını kurduğunu ilan etmiştir. Nurhaç'ın hedefi Çin'i fethetmektir ama hedefine ulaşmadan 1626'da ölmüştür.¹⁵⁰ Nurhaç'dan sonra başa oğlu Abahay geçmiştir. Abahay'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Fulin döneminde bu hedef gerçekleştirilmiştir. Ming Hanedanlığı iyice zayıflamış ve 1644 yılında Ming İmparatoru intihar etmiştir.¹⁵¹

Mançu sülalesi, 1644'de Çin İmparatorluğunu bir isyanla ele geçirmiş ve 1911'e kadar iktidarı ellerinde tutmuşlardır. İlk dönemlerde Mançurya'da, Çinlilere bağlı olarak yaşamışlardır. Ancak Çinli memurların baskılarına dayanamamış ve isyan ederek 1644'te yönetimi ele geçirmişlerdir.¹⁵² Doğu Türkistan, XVIII. yüzyılın ortalarında Mançular tarafından fethedilmiştir. Mançular 1757 yılından itibaren, kalıcı bir değişiklik yapmamışlar ama 1764-1790 yıllarında eski idare tarzını değiştirilerek bölge, Cungarya ve Kaşgarya olarak bölünmüştür.¹⁵³

Çin, Çin-Mançu istilasından sonra 1884 yılında Doğu Türkistan'daki şehirlerine kendi askerlerini ve memurlarını yerleştirmiş aynı zamanda bölgeye “Yeni Toprak”

¹⁴⁹ Adıbelli, 50.

¹⁵⁰ Konuralp Ercilasun, Ch'ing Hanedanı Zamanında Kâşgar, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, 75.

¹⁵¹ Ercilasun, 78.

¹⁵² Dauliatova, 22.

¹⁵³ Dauliatova, 23.

anlamındaki “Sinkiang” adını vermiştir. 1884 yılından sonra da Doğu Türkistan adının kullanımını yasaklanmıştır.¹⁵⁴ Doğu Türkistan’ın, 18 Kasım 1884 yılında Çin’in 19. Eyaleti olarak ilan edilmiştir.¹⁵⁵ 1911 yılına kadar devam eden Mançu sülalesinin hakimiyeti Sun Yat Sen liderliğindeki milliyetçi Çinlilerin, Mançu yönetimini devirmesiyle sona ermiştir. Bu tarihten sonra Cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu dönemde Han Çinlisi göçmenler bölgenin verimli topraklarına göç ettirilmiş ve bölge Han Çinlisi bürokratlar tarafından yönetilmeye başlamıştır.¹⁵⁶

Sun Yat Sen, Mançuları yabancı, gaspçı, istilacı olarak vasıflandırmış ve 1911 yılında bir ayaklanma düzenlemiştir. Ayaklanma sonucunda Mançu imparatoru Pu Yi, tahtından feragat etmiştir.¹⁵⁷

1911 yılında Dr. Sun Yat Sen liderliğindeki Cumhuriyetçiler tarafından Mançu İmparatorluğu devrilmiş ve Çin’de Cumhuriyet yönetimi kurulmuştur.¹⁵⁸ Çin’de Mançu İmparatorluğu’nun devrilip Cumhuriyet kurulmasıyla Çin’de işgal orduları kralcılar ve Cumhuriyetçiler olarak ikiye ayrılmıştır. Böylece iç kargaşa yaşanmış ve bu kargaşadan yararlanan bazı valiler, Doğu Türkistan’ı kafalarına göre yönetmeye başlamışlar ve Çin Cumhuriyet yönetiminin verdiği emirlere karşı gelerek 22 yıl kendi istekleri doğrultusunda yönetmişlerdir.¹⁵⁹

2.3.2. Umumi Valiler Dönemi

Yönetimden soğumuş Çinli subaylar, merkezi Çin’e karşı İli ve Urumçi’de Qing Hanedanlığına karşı ayaklanma başlatmıştır. Bu ayaklanmaya Ko Lao-hui¹⁶⁰ ayaklanması denmektedir. Ayaklanma bastırılmış ve ihtilalcilerin liderleri idam edilmiş veya işkenceyle öldürülmüştür. İhtilalcilerin bir kısmı Doğu Türkistan’ın

¹⁵⁴ Sayın ve Koçak, 11; Aynural, 14; Şahin, 113.

¹⁵⁵ Çay, 5; Demirağ, 238.

¹⁵⁶ Demirağ, 238.

¹⁵⁷ Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 89.

¹⁵⁸ Adıbelli, 94.

¹⁵⁹ Adıbelli, 94; Dauliatova, 25.

¹⁶⁰ Ko Lao-hui; “Ağabeyler Cemiyeti” demektir. Qing Hanedanlığına karşı faaliyet gösteren güçlü gizli bir teşkilattır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tso Tsung-t’angın ordusundaki askerler tarafından Doğu Türkistan’a sokulmuştur. Bkz; Andrew D.W. Forbes, **Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri**, Münih: Doğu Türkistan Vakfı, 1990, 19.

güneyindeki garnizonlara sürgüne gönderilmiştir.¹⁶¹ Dovager Lung-Yu henüz çocuk olan İmparator Xuan-tong adına taht ve tacından vazgeçtiğine dair bildiriye imzalamış ve 268 senelik Qing hanedanının saltanatı sona ermiştir.¹⁶² Yuan Shi-kai, Çin Cumhuriyeti geçici başkanlığına getirilmiş ve bundan sonra Yuan Da-Hua yetkilerini Yang Shen-Hsin'e devrederek Urumçi'den kaçmıştır. Yang ise Çin Cumhuriyet hükümetine bağlılığını ilan etmiştir.¹⁶³

Yang Shen-hsin, 1911-1928 yıllarında Doğu Türkistan'da valilik yapan despot bir yöneticidir. Yang'ın yönetim tarzı "böl-parçala-yönet" politikasına dayanmaktadır.¹⁶⁴ Bu politikayı uygulayabilmek için yönetimi altındaki farklı topluluklardaki insanlara farklı rütbelere vererek aralarında rekabet yaratmayı amaçlamıştır. Hiçbir Türkistanlıyı idari mevkilere getirmemiş, alimlere işkence yapmıştır. Yang, yeni Çin hükümetinin Türkiye ile ilişki kurmasını istememiş ve bu sebeple Türkiye'nin Doğu Türkistan halkını isyana teşvik ettiğini söylemiştir.¹⁶⁵ Yang, Türkiye'den uzak dururken Rusya ile yakınlaşmış ve ticaret anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma sonucunda Rusya, Doğu Türkistan'da beş tane konsolosluk açmıştır.¹⁶⁶

Yang, Doğu Türkistan'da Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm fikirlerinin yayılmasını önlemek istemiştir. Bununla ilgili olarak başta Türkler olmak üzere bütün yabancıların Doğu Türkistan'daki misyonerlik faaliyetleri yasaklanmıştır. Camilere yönelik denetimler artmıştır. Aynı zamanda Doğu Türkistan'dan Hacca gidenlerin sayıları da sınırlandırılmıştır.¹⁶⁷

Yang, hükümdarlığı boyunca Doğu Türkistanlıların ayaklanmasından korkmuştur. Hatta kendi adamlarına da güvenmemiş bu yüzden etrafına akrabalarını ve Yunnanlı hemşerilerini toplamıştır. Doğu Türkistan'da kendi başına para bastırmıştır. Urumçi, İli, Kaşgar ve Aksu'da dört ayrı kâğıt para çıkarmıştır.¹⁶⁸ Yang'ın farklı paralar bastırmasındaki amaç isyan hareketlerini önceden fark etmektir. Bir bölgeden diğer

¹⁶¹ Forbes, 19.

¹⁶² Forbes, 19; Yorulmaz ve Aksoy, 495.

¹⁶³ Forbes, 19; Yorulmaz ve Aksoy, 495.

¹⁶⁴ Kesici, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1, **Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi**, Sayı 194, Şubat 2003, 17-18

¹⁶⁵ Şahin, 114.

¹⁶⁶ Şahin, 114

¹⁶⁷ Yorulmaz ve Aksoy, 499.

¹⁶⁸ Forbes, 46.

bölgeye yüklü miktarda para geçişi sağlanması isyan girişiminin belirtisi olabilir ve Yang isyan girişiminin bu yolla daha kolay fark edileceğini düşünmüştür.¹⁶⁹

Yang Shen-hsin, Doğu Türkistan'da fabrika kurulmasını yasaklamıştır. Çünkü bu fabrikalarda çalışacak işçi gereklidir ve Yang, Doğu Türkistan'da işçi sınıfının oluşmasını istememiştir. Zaten Yang'ın amacı ülkenin milli ekonomisini geliştirmek değil, Doğu Türkistan'ın yer altı kaynaklarını sömürmektir.¹⁷⁰

Doğu Türkistan'a ticaret için gelen tüccarlar Urumçi'deki hükümet hazinesine altın ve gümüş para yatırmakla yükümlüdür. Bu paralar Yang'ın Filipin'in başkenti Manila'daki banka hesabına gönderilmiştir.¹⁷¹

Yang Shen-hsin çok titiz ve dakik bir insandır. Kendi emrindeki kişilere bile güvenmez, gizli hareket etmeyi tercih etmiştir. Urumçi'deki Telgraf idaresinin anahtarını sürekli yanında taşımış ve bilgi veren telgrafları ortadan kaldırma yolunu tercih etmiştir.¹⁷²

Yang, Doğu Türkistan'ı diktatör gibi yönetmesine rağmen güçlü bir ayaklanmayla karşılaşmamış ama 1930 yılından sonra Yang'ın varisi Chin Shu-jen döneminde ayaklanma yaşanmıştır. Yang döneminde görevler parayla satılmaya başlamıştır. Bir kişi göreve gelebilmek için para ödemek zorundadır ve göreve geldikten sonra ödedikleri paradan daha fazlasını aldıkları rüşvetlerle karşılamışlardır. Böylece rüşvet ve vergiler alma artmıştı. Bu duruma ve yüksek vergilere rağmen Doğu Türkistanlılar Yang döneminde isyan etmemiş ama Çinli Müslümanlar olan Tunganlar isyan etmiştir. Bu dönemde Yang, Doğu Türkistan'ı terk etmeye karar vermiştir.¹⁷³

Fan Yau-nau, Japonya'da eğitim görmüş ve yenilik taraftarı bir kişidir. Yang, Fan'a güvenmemiş ama onun yeteneklerinden etkilenmiştir. Yang, Fan'ın kendisine faydası dokunabileceği düşüncesiyle onu hem Urumçi valisi yapmış hem de Doğu Türkistan Dış İşleri Bakanlığına getirmiştir. Bunlara rağmen birbirlerini hiçe saymışlardır.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Forbes, 47.

¹⁷⁰ Forbes, 50-51.

¹⁷¹ Yorulmaz ve Aksoy, 501.

¹⁷² Forbes, 24.

¹⁷³ Yorulmaz ve Aksoy, 500-501.

¹⁷⁴ Forbes, 58-59; Yorulmaz ve Aksoy, 501-502.

Yang, Urumçi Hukuk Mektebi'nde ziyafetli diploma törenine davetlidir. Ziyafeti ise Fan Yau-nau tertip etmiştir. Fan, Guo Min-tang partisine üyedir. Partisinin takdirini kazanabilmek için bu suikastı düzenlemiştir.¹⁷⁵ Fan'ın 18 askeri, garson kıyafeti giyerek ziyafette hazır bulunmuştur. Ziyafette Yang'ın sağlığı şerefine kadeh kaldırıldığı sırada birkaç el ateş açılmış ve Yang, orada öldürülmüştür. Bu suikasttan sonra Fan, genel valilik mührünü almak için Yang'ın konağına gitmiş ve Yang'ın yardımcısı olan İçişleri Bakanı Chin Shu-jen'i makamına çağırılmıştır. Chin, bu isteği kabul etmemiş ve Fan'ın yakalanması için askerlerini göndermiştir. Fan, 8 Haziran 1928 günü, adamlarıyla birlikte idam edilmiştir.¹⁷⁶

Yang'ın ölümünden sonra varisi Chin Shu-jen vali olmuştur. Chin, Yang ölüğü sırada İç İşleri Bakanındır. Chin, Yang'ı öldüren Fan'ı ortadan kaldırdıktan sonra vali olmuştur. Chin zamanında da Yang'ın yönetim sistemi uygulanmıştır. Chin, Kansulu bir Çinlidir. İslam aleyhtarı bir siyaset izlemiştir. Onun bu siyaseti halkı Müslüman olan Doğu Türkistan açısından tehlikeli ve kışkırtıcı olmuştur.¹⁷⁷ Aynı Yang'ın yaptığı gibi Chin de etrafına Kansulu hemşerilerini toplamıştır. Ülkedeki iç güvenliği sağlayabilmek için istihbarat ve emniyet polis gücünü arttırmış, yapılan her seyahat için kendi damgasını taşıyan pasaport sistemi oluşturmuştur.¹⁷⁸

Yang döneminde Doğu Türkistan'ın ekonomisi kötüye gitmiştir. Dört farklı kâğıt para bastırılmıştır. Chin döneminde ise ekonomi daha da çok kötüye gitmiş ve enflasyon artmıştır.¹⁷⁹ Chin döneminde de Doğu Türkistan'ın zenginlikleri sömürülmüş ve aynı Yang'ın yaptığı gibi paralar yurt dışına götürülmüştür.

Chin Shu-jen, merkezi hükümete söylemeden Doğu Türkistan'ı Sovyet ticaretine açmıştır.¹⁸⁰ Chin, 1 Ekim 1931 yılında Nanking Hükümeti'nden gizli bir ticaret antlaşma imzalamış ve böylece Doğu Türkistan'ın Sovyet nüfuzuna girmesi hızlanmıştır.¹⁸¹

¹⁷⁵ Forbes, 59-60.

¹⁷⁶ Forbes, 60; Yorulmaz ve Aksoy, 502-503.

¹⁷⁷ Kesici, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1, 18.

¹⁷⁸ Forbes, 65.

¹⁷⁹ Forbes, 65-66.

¹⁸⁰ Kesici, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1, 18.

¹⁸¹ Fethi Ahmet Yüksel, Peşaver Doğu Türkistanlı Kazak Muhacirler Derneği ve Yahya Kemal Beyatlı, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sayı 296, 2011, 21

Chin Shu-jen, Kumul’u zorla alıp Çinli göçmenleri yerleştirmiştir. Bu durum Türkleri kıışkırtmıştır. 1931 yılında Çinli bir subay, Salih Dorga’nın kızı ile zorla evlenmek istemiş ve Türkler de bunu bahane ederek, yaklaşık 50 Çinliyi öldürüp Çin’e karşı isyan etmişlerdir.¹⁸²

1931 Şubat ayında, Hoca Niyaz Hacı başkanlığında Kumul isyanı başlamıştır. 1931 yılında başlayan isyan 1933'e kadar Kumul’dan dışarıya çıkamamış ama 1933 yılından sonra diğer bölgelere de yayılmıştır. Mahmut Muhiti ve kardeşleri tarafından Turfan’da, Hafız Bey tarafından Karaşehir’de, Temür Bey tarafından Bugür ve Kuçar’da, Mehmet Emin Buğra ve Sabit Damolla tarafından Hoten’de, Osman Bey tarafından Kaşgar’da isyanlar başlamış ve bu isyanlar sonucunda Doğu Türkistan Çin istilasından kurtulmuştur.¹⁸³

İsa Yusuf Alptekin, Kumul isyanı sırasında Çin yetkililerini uyarmış ve Doğu Türkistan’daki valilerin halka yaptıkları zulmün önlenmesi gerektiğini söylemiştir. Eğer önlenmezse isyanın başka bölgelere yayılacağını anlatmıştır.¹⁸⁴ 12 Kasım 1933 tarihinde Kumul ayaklanmasının sonucunda “Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti” kurulmuş, Kaşgar, devletin başkenti olmuştur. Hoca Niyaz Hacı Cumhurbaşkanı, Sabit Damolla Başbakan olmuştur.¹⁸⁵ Chin Shu-jen de Doğu Türkistan’dan kaçtıktan sonra yerine yine bir Çinli vali Sheng Shih-tsai geçmiştir.¹⁸⁶

Sheng Shih-tsai 1933 yılında vali olmuş ve 10 yıl görevde kalmıştır.¹⁸⁷ Rusların desteğini alarak vali olan Shen Shih-tsai, Rusların talimatıyla gençlere iyi davranmış ve onları Komünist terbiyeyle yetiştirmeye çalışmıştır.¹⁸⁸ Shen Shih-tsai, Sovyetler Birliği Komünist Partisi’ne üyedir ve onlara yakın bir siyaset izlemiştir. Böylece Rusya’nın Doğu Türkistan’da istediği gibi hareket etmesini sağlamıştır.¹⁸⁹

Sheng Shih-tsai görev yaptığı sürede milliyetçi önderleri tutuklatmak ve ortadan kaldırmak için baskı kampanyası yürütmüştür. 1941 yılında Hitler, Sovyetler Birliği’ni

¹⁸² Şahin, 114-115; Buğra, 29.

¹⁸³ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 15-16; Şahin, 114-115.

¹⁸⁴ Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 11.

¹⁸⁵ Şemseddin, 28; Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 9.

¹⁸⁶ Kesici, **Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye’ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1**, 19.

¹⁸⁷ Demirağ, 238.

¹⁸⁸ Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 103.

¹⁸⁹ Demirağ, 238.

işgal etmiş ve ABD ise Gou Min-tang'ı desteklemiştir. Bundan sonra Sheng Shih-tsai, Rusya ile ilişkilerini kesmiştir.¹⁹⁰ Eğer Ruslar yenilirse Milliyetçi Çin Hükümeti Doğu Türkistan'ı işgal edebilir ve Sheng Shih-tsai'yi cezalandırabilirdi. Sheng, bundan korktuğu için daha II. Dünya savaşı bitmeden Nanking (Milliyetçi Çin) Hükümeti'ne yaklaşmaya karar vermiştir. Rusya'da Doğu Türkistan'da bulunan askerlerini geri çekmiştir. Çin hükümeti de Sheng Shih-tsai'yi azlederek yerine Wu Chung-hsin'i vali olarak atamıştır.¹⁹¹

Wu Chung-hsin, Türkistan bölgesindeki Türklerin, Çin tarafından sömürge haline getirilmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Sheng Shih-tsai döneminde Sovyetlerle ilişkiler bozulduğu için Wu Chung-hsin, ticari anlamda olan kayıpları önleyebilmek için Çin ile ilişkileri artırmak amacıyla “Kuzeybatı Kalkınma Organizasyonu” adında bir işletme kurulmuştur.¹⁹² Bu ekonomik politika sonucunda 1944 yılında enflasyon artmıştır. Çinli göçmenler Doğu Türkistan'a yerleştirilmiş ve böylece demografik yapı değiştirilmek istenmiştir.

15 Kasım 1944 tarihinde Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki üç vilayeti kapsayan Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilan edilir. Bu üç vilayet ise Altay, İli ve Tarbagatay'dır. 1946 da Çinli genel vali Chang Chih-Chung ile bir barış anlaşması imzalamışlardır. Böylece bu üç vilayet, Çin'in Doğu Türkistan'daki eyalet hükümetine tabi olmuştur.¹⁹³

Osman Batur, eyalet hükümetinin konseyinde üye olmuştur. Mesut Sabri Baykozi başkanlığında Doğu Türkistan hükümeti iş başına gelmiş ve bundan sonra Osman Batur, Urumçi'ye davet edilmiştir. Osman Batur o sırada Altay'da bulunmaktadır. Urumçi halkının Osman Batur'u görmek için sabırsızlandığı bildirilerek davet edilmiştir. Osman Batur, 1948 yılının Haziran ayında yanında 400 kişi ile Urumçi'ye hareket etmiştir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Demirağ, 240.

¹⁹¹ Kesici, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1, 17; Demirağ, 240.

¹⁹² Demirağ, 240.

¹⁹³ Kesici, Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-2, **Türk Dünyası Tarihi Dergisi**, Sayı 195, 2003, 17-18.

¹⁹⁴ Hızırбек Gayretullah, **Altaylarda Kanlı Günler**, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1977, 105.

21 Eylül 1944 yılında İli’de, Ali Han Töre’nin önderliğinde bir ayaklanma başlamış ve 1944 yılının Kasım ayında Kulca’da “Şarki Türkistan Cumhuriyeti” kurulmuştur.¹⁹⁵ Osman Batur da kuvvetleriyle birlikte Ali Han Töre’ye destek vermiştir. Osman Batur’dan başka Canımhan Hacı, Alibeg Hâkim, Salis Emreoğlu, Sultan Şerif ve Uygurlardan Yolbars Han da Ali Han Töre’ye destek veren isimlerdendir.¹⁹⁶

Çinliler, ayaklanmanın başarılı olmasında Sovyet Rusya’yı sorumlu tutmuştur. Rahimcan Sabırhacı, Abdulhayır Töre ve Ahmetcan Kasımî, Doğu Türkistan Cumhuriyeti adına 1 Temmuz 1946 yılında 11 maddeden oluşan anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre yeni hükümetin 15’i Doğu Türkistanlı ve 10’u Çinli olmak üzere 25 kişiden kurulacaktır. Çincenin yanında Uygurca ve Kazakçanın da resmi dil olacaktır. Herkesten gelirine göre vergi alınacaktır. Hükümetin başkanlığına Çang Çih-Çung, başkan yardımcılığına Burhan Şehidî ve Ahmedcan Kasimi getirilecektir.¹⁹⁷

Ali Han Töre anlaşmaya taraftar olmamıştır ve Rusya’ya kaçırılmıştır. Ruslar ve Çinliler işbirliği yaparak İli’de kurulan Cumhuriyeti dağıtmışlardır. Çin birlikleri 13 Ekim 1949 yılında Kumul’a, Kasım ayında da Doğu Türkistan’ın diğer bölgelerine girmişlerdir.¹⁹⁸ Yani, 1949 yılında Milliyetçi Çin idarecileri, Komünist Çin’e yenilmiş ve Tayvan’a kaçmışlardır. Bundan sonra da Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti idaresi altına girmiştir.¹⁹⁹ Komünist Çin’in zaferiyle Doğu Türkistan, Çin’in sömürgesi haline gelmiş ve günümüzde hala devam eden Çin işgali başlamıştır.

1949 yılında Doğu Türkistan, Kızıl Çin kuvvetleri tarafından işgal edilince, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve Mesut Sabri Baykozi gibi vatansever kişiler topraklarını korumak için direnmişler ama Çin ordusuna direnemeyeceklerini anlayınca Hindistan’a ve Pakistan’a göç etmeye karar vermişlerdir. Canım Han başkanlığındaki kabile 11 Eylül 1949, Mehmet Emin Buğra başkanlığındaki kabile 17 Eylül 1949 ve İsa Yusuf Alptekin başkanlığındaki kabile de 20 Eylül 1949’da

¹⁹⁵ Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları (1949-1980)*, 12; Çay, 5-6.

¹⁹⁶ Kesici, *Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye’ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-2*, 17-18; Hayit, 38.

¹⁹⁷ Demirağ, 242.

¹⁹⁸ Ertan Gökmen, *Doğu Türkistanlıların Türkiye’ye Göçü ve Salihli’ye Yerleşmeleri, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2-3, 2004, 96

¹⁹⁹ Bahşi, 573.

Urumçi'den yola çıkmışlardır.²⁰⁰ Mesut Sabri Bey ve arkadaşlarının faaliyetlerinden üçüncü bölümde bahsedilecektir.

20 Aralık 1949 tarihinde Ladak'a gitmişler, oradan Keşmir'in başkenti Şrinagar'a geçmişlerdir. Kazak Türkleri, Tibet üzerinden Hindistan'a gitmek istemişler ve İsa Yusuf Alptekin ile Mehmet Emin Buğra bu kişilere yardım etmişlerdir. İsa Yusuf Alptekin, Hindistan'a gidecek olan Türklere sığınma izni almak için Hindistan, Arabistan ve Mısır'a gitmiştir.²⁰¹ Ancak bir sonuç alamamış ve 6 Ocak 1952'de Türkiye'ye gelmek için yola çıkmıştır. Bu sırada Mehmet Emin Bey de Türkiye'ye gelmiştir. İsa Yusuf ve Mehmet Emin Beylerin çabaları sonucunda T.C Bakanlar Kurulu, 10 Mart 1952 tarihinde, 1.850 kişinin iskanlı göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmesine karar vermiştir. Doğu Türkistanlı göçmenler 1953 yılından itibaren Türkiye'ye yerleşmeye başlamıştır. İsa Yusuf Alptekin ve ailesi de 1954 Haziran ayında Türkiye'ye yerleşmiştir. 4 Aralık 1957 tarihinde de Türk vatandaşı olmuşlardır.²⁰²

²⁰⁰ Gökmen, 97.

²⁰¹ Gökmen, 97.

²⁰² Ömer Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, 1. Basım, İstanbul: Rumuz Yayınları, 2017, 78-79; Gökmen, 97.

III. BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN'DA MESUT SABRİ BAYKOZİ DÖNEMİ

3.1. Mesut Sabri Baykozi'nin Hayatı ve Kişiliği

Mesut Sabri, 1887 yılında Doğu Türkistan'ın İli vilayetinin Kulca ilçesine bağlı Arvuz köyünde doğmuştur. Ailesi çiftçilik ile uğraşmıştır. Babası Sabır, büyük babası Baykozi, onun babası ise Polatkozi'dir.²⁰³ Annesinin adı Aysıhan'dır. Mesut Sabri'in; 4 erkek, 2 kız kardeşi vardır. 7 kardeşin en küçüğüdür. Mesut Sabri'nin dedeleri; Polatkozi, Tümürkozi, Baykozi'dir.²⁰⁴ Büyükbabasının adı olan Baykozi'yi kendine soyadı olarak almıştır.²⁰⁵

Mesut Sabri'nin memleketi olan Arvuz köyü, Kulca'ya 20 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Köyün ortasından Delikanal ve Akkanal adlı iki su bulunmaktadır. Bu sular ile sulanan köyün toprakları oldukça verimlidir.²⁰⁶

1859 yılında Mançur hanlığı, Doğu Türkistan'ı istila edince Polatkozi ailesi²⁰⁷ Kaşgar'ın Artuş ilçesinden, İli'ye bağlı Arvuz'a göç etmişlerdir. Arvuz köyünün

²⁰³ Vahidi ve Uyguri, 8; Mesut Sabri Baykozi'nin doğduğu köy Abdullah Bakır'ın Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra adlı eserinde "Arcıbuuz" olarak geçmektedir. Bkz. Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketleri ve Mehmet Emin Buğra**, 76; Türkistan Şehitleri adlı kitapta ise bu köyün adı; Arabuz olarak yazmaktadır. Bkz. **Türkistan Şehitleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti, İstanbul 1969, 36.

²⁰⁴ Gültekin Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 1. Basım, Ankara: Güner Matbaacılık, 1994, 3.

²⁰⁵ Gültekin Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, Ankara: Gün Ofset Yayınları, (t.y.), 5; Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 3.

²⁰⁶ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 5.

²⁰⁷ Mesut Sabri Baykozi ve ailesi.

gelişmesinde Polatkozi ailesinin çok katkısı olmuştur. Köyde iki büyük kanal açarak su sağlamışlardır. Bu yüzden Arvuz köyüne Polatkozi Köyü de denmektedir.²⁰⁸

Mesut Sabri'nin en büyük abisi Ahtembay'dır. O, evlenince ailesiyle birlikte Kulca'ya yerleşmiş ve ticaret ile ilgilenmiştir. Ondan sonra da Mesut Sabri ve diğer aile fertleri Kulca'ya gitmiştir. Saadettin abisi çiftçilik işleriyle, Zeynilabidin ve Nusret Şanyu abisi ise hayvancılık işleriyle ilgilenmişlerdir.²⁰⁹

Mesut Sabri, ilk önce köyündeki dini okulda okumuş sonra da Kulca'ya gitmiş ve yarı dini yarı fenni okulda okumaya başlamıştır. Mesut Sabri, zeki ve çalışkan bir öğrencidir. Bunun farkında olan öğretmenleri, onun yurtdışına giderek okumasını tavsiye etmişlerdir.²¹⁰ Mesut Sabri'nin abileri, hayvancılık ve çiftçilik ile uğraşmışlar, ayrıca ticaretle için Güney illere gitmişlerdir. Aynı zamanda Buhara, Taşkent ve Semerkant ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Bunların dışında Çin ile ticaret yapmışlardır. Bu şekilde maddi durumları gelişmiş ve İli'nin sayılı ailelerinden biri olmuşlardır.²¹¹

Mesut Sabri'nin babası hep okuyup bilgili adam olmasını, hayatta bilimden ve akıldan kuvvetli hiçbir zenginliğin olamayacağını söylemiş, bilgisiz insanı meyvesiz ağaca benzeterek nasihat etmiştir.²¹²

Mesut Sabri, yakın arkadaşı olan Abdurahman Şahidi ile birlikte Türkiye'ye gitmeye karar vermiştir. Çünkü o dönemde Uygurlu gençlerin eğitim alabilecekleri tek ülke Türkiye'dir. Türkiye'ye gelmek istemişler ama eğitimlerini karşılayacak maddi imkanları yoktur. Hatta Türkiye'ye gelecek yol paraları bile yoktur. Ailelerinin ve Gulca halkının yardımlarıyla masraflar karşılanmış ve 1904 yılında İstanbul'a gelmişlerdir. Mesut Sabri İstanbul'da lise eğitimini tamamladıktan sonra Tıp Fakültesine başlamıştır.²¹³

²⁰⁸ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 5.

²⁰⁹ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 4.

²¹⁰ Vahidi ve Uyguri, 9.

²¹¹ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 5.

²¹² Vahidi ve Uyguri, 9.

²¹³ Vahidi ve Uyguri, 9-10; Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 72-73; D.T.G.C., 36; Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 9.

Mesut Sabri ve Abdurrahman Şahidi'nin Türkiye'ye geldiği dönemde I. Dünya Savaşı devam ediyordu ve Türkiye'de siyasi anlamda durumlar karışıktır. Mesut Sabri ve Abdurrahman Şahidi böyle bir ortamda eğitimlerine devam etmiş ve Türkiye'nin Mustafa Kemal önderliğinde, Kurtuluş Savaşı'ndaki mücadelesini görmüşlerdir. Kendileri zaten vatansever insanlar oldukları için Türkiye'deki Türklerin mücadelesi onların vatan sevgisini daha çok arttırmıştır. 1914 yılında İstanbul'daki eğitimlerini tamamlamış ve Doğu Türkistan'a geri dönmüşlerdir.²¹⁴ Mesut Sabri, Türkiye'den tam bir Osmanlı kıyafeti ile dönmüş ve Çin makamları, bu kıyafeti değiştirmesi için Mesut Sabri'yi uyarmıştır. Ancak o, kıyafetini değiştirmemiştir.²¹⁵

Doğu Türkistan'ın her yerinde okullar kurulmuştur. Bu okullardan ilkinin Bavadun Musabay, 1885 yılında Kaşgar'ın Artuş ilçesinin İksak köyünde açmıştır. Türkiye'den getirilen Ebabekri, bu okula öğretmen tayin edilmiştir.²¹⁶ 1907 yılında aynı yerde, Doğu Türkistanlıların isteğiyle Türkiye'den Ahmet Kemal Bey öğretmenliğini yaptığı Habibzade Darü'l-muallimin'i²¹⁷ açmıştır. Aynı yıllarda Mesut Sabri'de İli'de okullar açmıştır.²¹⁸

Mesut Sabri ve Abdurrahman Şahidi, Doğu Türkistan'a gidince Türkiye'de yaşayan halkla Doğu Türkistan'da yaşayan halk arasında çok büyük fark olduğunu görmüşlerdir. Çünkü Doğu Türkistan halkı, Çin zulmü altındadır ve cahil bırakılmaya çalışılmıştır. Mesut Sabri ve Abdurrahman Şahidi, halkın bu durumuna çok üzülüp çare düşünmeye başlamışlardır. Yapılması gereken ilk şey insanların eğitilmesi olduğuna karar vermişlerdir. Bu yüzden işe okullar açarak başlamışlardır. Aynı zamanda Mesut Sabri, bir muayenehane açarak hastalarla ilgilenmiştir.²¹⁹ Bu muayenehaneyi Boynukesik adında bir mahallede açmış, yanına da bir eczane açmıştır. Eczanede çalışacak kişileri de kendisi yetiştirmiştir.²²⁰

²¹⁴ Vahidi ve Uyguri, 10; Dauliatova, 53.

²¹⁵ D.T.G.C., 36.

²¹⁶ Abdulkadir Abdulvaris Azizi, bu okulu Türk dünyasındaki "Ceditçilik" akımının sonucunda açmıştır. Bkz. Lokman Baran, Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi, **Bilgi Dergisi**, Sayı 42, 2007, 194.

²¹⁷ Habibzade Öğretmen Yetiştirme Enstitüsü Bkz. Baran, 194.

²¹⁸ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004, 94-95.

²¹⁹ Vahidi ve Uyguri, 10; Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 72-73.

²²⁰ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 9.

Bu sırada Mesut Sabri, Sare hanımla evlenmiştir. Bu evlilikten: Ertuğrul, Uygur, Yıldırım, Tomris, Gültekin, Kıvılcım ve Yalçın isimlerinde 5 oğlu, 2 kızı olmuştur. Ayrıca Mesut Sabri, Çin’de bulunduğu dönemde ikinci evliliğini yapmış ve bu evlilikten de Salçım ve Salkım adında iki çocuğu olmuştur.²²¹

İlk olarak Kulca’da bulunan Reşidi adlı ilkokul onarılmıştır. Mesut Sabri, öğrencileri toplayarak okula yardım etmelerinin istemiştir. Sonra, öğretmenlik yapmak isteyen gençlerle konuşarak onlardan yardım istemiştir. Kulca’da bulunan Türk Uygur okullarının programları birleştirilmiş ve böylece okulların birbiriyle yardımlaşması sağlanmıştır. İli’deki vatandaşlardan para toplayarak okul gelir-giderlerini düzenlemiştir. Bu şekilde aradan iki buçuk yıl zaman geçmiş ve Çinlilerle işbirlikçi zengin bir kişi, eğer Mesut Sabri okuldan ayrılırsa okula maddi yardım yapacağını söylemiştir. Bundan sonra Mesut Sabri okuldan ayrılmış ve okul kısa zaman içinde eski haline dönmüştür.²²²

Mesut Sabri Bey, takım elbise giyen, kravat takan, fes giyen bir kişidir ve bazı kişiler bu kıyafetlerinden dolayı Mesut Bey’i çocukları komünist yaptıklarına dair suçlamışlardır. Rus konsolosu bu tarz kıyafetlerin giyilmesi Osmanlı Devleti’ni hatırlattığı gerekçesiyle uyarıda bulunmuştur. Bu da Türkistan’da yaşayan halkın özgür bir şekilde giyinemediklerini göstergesidir.²²³

Bu dönemde, Sarıkamış savaşında Ruslara esir düşen,²²⁴ Sibiry’a da sürgünde olan Türk esirler kaçarak Kulca’ya gelmişlerdir. Onlar, Türkiye’ye gitmek istemişler ama Mesut Sabri, onların bilgilerinden yararlanmak istemiş ve en azından bir kaçının Kulca’da kalarak öğretmenlik yapmalarını istemiştir. Bu kişilerden biri olan Hüseyin Bey, Mesut Sabri’nin bu isteğini arkadaşlarına anlatmıştır. İlk başta kimse kalmak istememiş ama sonra Halil ve Turgut Beyler kalmayı kabul etmiştir.²²⁵ Mesut Sabri açtıkları okulun başına, Sibirya’dan Doğu Türkistan’a gelen Halil ve Turgut Beyleri geçirmiştir. Sonraki sene Çinliler, okulu kapatmış ve Halil ve Turgut Beyleri de

²²¹ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 7.

²²² Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 8; Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 11-12.

²²³ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 12.

²²⁴ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 12.

²²⁵ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 8.

tutuklamışlardır.²²⁶ Çünkü Çin idaresi, cahil toplumların idare edilmesinin daha kolay olacağını düşünmüştür. Bu yüzden Doğu Türkistan halkının eğitilmesini devamlı olarak engellemiş ve onları geri bırakmak istemiştir.²²⁷

Şekil 1.1 İli Okulu öğrencileri öğretmenler ve Okula yardımcı olan ileri gelen kişiler. Resimde ayakta duranlar, soldan sağa; 1- Abdurrahman Efendi, 2- Mesut Sabri Baykozi, 3-Abdullah Efendi, 5- Sabit Musabay, 7- Bavidun Bay, 8- Nizam Bay Botabay.²²⁸

Mesut ve Abdurrahman Beyler ilk olarak okullardaki çocuklara vatan şiirleri ezberletmiş ve böylece onlara vatan sevgisi aşılamışlardır. Bu şekilde kendilerinden başka, okulda öğretmenlik yapacak kişiler yetiştirmişlerdir. Bu okullarda yetiştirilen bazı öğrenciler şunlardır: Abdusalam Efendi, Haşır Efendi, Abdullah Efendi (Pırakı).²²⁹

İli valisi Adil bek, Mesut Sabri ve Abdurrahman Şahidi'yi açtıkları okullarda insanları dinden uzaklaştırıyorlar diyerek Umumi Vali Yang Sheng-Hsin'e şikayet etmiştir.

²²⁶ D.T.G.C., 36.

²²⁷ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 7.

²²⁸ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 9.

²²⁹ Vahidi ve Uyguri, 11.

Yang da, Mesut ve Abdurrahman beyleri demir kafese koydurarak Urumçi'ye göndermiştir. Onlar, 1927 yılında da hapse atılmışlardır.²³⁰

Mesut Sabri, demir kafeste götürülürken abisi Zeynilabidin'de onunla birlikte gitmiş ve abisinin dediğine göre Mesut Sabri gidene kadar;

“Telkinin uçurumu var

Üzerinde dumanı var

Sayram gölüne sığmayan

Dert elem feryadı var

Aman olsun,

İli yurdum aman olsun

Yurdumu ezen zalimler

Yer ile depsen olsun” sözlerini içeren bu türküyü okumuştur.²³¹ Ayrıca Mesut Sabri abisine; *“Ağabey, imkânınız olursa beni bu zalimlerin elinden kurtarmaya çalışın. Eğer bunun imkânı yoksa bu caniler beni de sizi de sonunda halkımızı da yok ederler.”* demiştir.²³²

Mesut Sabri'nin götürülmesinden sonra büyük oğlu Ertuğrul ve üçüncü oğlu Yıldırım hapse atılmıştır. İkinci oğlu ise eğitim için Sovyet Rusya'ya gitmiş orada Stalin taraftarları tarafından hapse atılmış ve öldürülmüştür. Ertuğrul 10 yıl hapiste kalmış sonra da Tanın bölgesine sürgün edilmiştir. İşçi olarak çalışırken at arabasının altında kalmış ve vefat etmiştir.²³³ Yıldırım'a ise işkenceler yapılmış ve sorguya çekilmiş, bunlardan sonra da kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Yıldırım'dan sonra Mesut Sabri'nin yeğeni Abdulgafur da aynı Yıldırım gibi öldürülmüştür. Diğer yeğeni Rahimcan ise iki defa hapse atılmış ve sonra serbest bırakılmıştır. Ancak bir süre sonra

²³⁰ Vahidi ve Uyguri, 12.

²³¹ Vahidi ve Uyguri, 12.

²³² Vahidi ve Uyguri, 12.

²³³ Gültekin Pehlivan'ın Ertuğrul'un ölümüyle ilgili yazdıkları ise şunlardır; Ertuğrul, Kuçar ilinin Şayar kazasında mahkumlara verilen erzakı at arabasına yüklemiş ve çuvalların üstüne de kendisi oturmuştur. Atların önüne bir şey çıkmış ve atlar ürkünce araba devrilmiştir, Ertuğrul ise bu çuvalların altında kalmıştır. Arabanın arka tekeri de üzerinden geçmiştir. Bkz. Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 99.

vefat etmiştir.²³⁴ Mesut Sabri, kızı Gültekin ve oğulları Kıvılcım ile Yalçın'ı 1949 yılında Türkiye'ye göndermiş²³⁵ ve Memduh Şevket Esendal'a bir mektup yazmıştır. Onlar, Esendal'ı ziyaret etmiş ve Mesut Sabri'nin yazdığı mektubu Esendal'a vermişlerdir. Mesut Sabri, Esendal'ı Mehmet Emin Buğra'dan dolayı tanımıştır. Yazdığı mektupta, çocuklarının Türkiye'de okumalarını istemiş, bunun için Esendal'dan yardım talep etmiştir. Esendal, Milli Eğitim Bakanı ile telefon görüşmesi yaparak okul işini halletmiş ve Mesut Sabri'nin çocukları yatılı okullara yerleştirilmiştir.²³⁶ Onlar Türkiye'de oldukları için kurtulmuşlardır. Gültekin, Diş hekimi olarak görev yapmış ve bir süre sonra Maliye Bakanlığı'nın sağlık kuruluşunda çalışmıştır. Kıvılcım İstanbul'da serbest çalışmış, Yalçın ise Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olduktan sonra hâkim olmuştur.²³⁷

²³⁴ Vahidi ve Uyguri, 12-13; D.T.G.C., 38.

²³⁵ D.T.G.C., 38; Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 97.

²³⁶ M. Rıza Bekin, **Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları**, 1. Baskı, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2005, 28-29-30.

²³⁷ Vahidi ve Uyguri, 12-13.

Şekil 1.2; Sol üstteki; Mesut Sabri Baykozi'nin eşi Sare Baykozi, sağ üstteki; Mesut Sabri Baykozi'nin ikinci oğlu Uygur Baykozi, alttaki fotoğraf ise; Mesut Sabri Baykozi'nin eşi, üçüncü oğlu Yıldırım Baykozi ve kızıdır.²³⁸

²³⁸ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 6.

Mesut Sabri'nin kızı Gültekin Pehlivan Türkiye'ye gelmesi ve ailesinin durumu hakkında şunları yazmaktadır;

“Babam 1949’da beni ve 2 kardeşimi Türkiye’ye tahsile gönderdi. Bizim oradan ayrılmamızdan sonra ailemizin başına çok kötü olaylar gelmiştir. Ailemizden 10 sene hiç haber alamadık. 10 sene sonra gelen haberlerse çok üzücü idi. Babam Mesut Sabri, büyük ağabeyim Ertuğrul Urumçi’de hapse atılmış, küçük ağabeyim Yıldırım Kulca’da hapse atılmış 2 sene sonra kurşuna dizilerek idam edilmişti. Babam hapisteyken hastalanmış ve eve çıkarılmıştır, orada devamlı asker gözetiminde tutulmuş, zaten çok hasta olduğundan hastalığı gün geçtikçe ağırlaşarak 1952 yılında Allah’ın rahmetine kavuşmuştur. Büyük ağabeyim Ertuğrul 10 yıl hapisten sonra Kuşar Vilayetinin tarım bölgesine gönderilmiştir. Orası mahkumların çalışma bölgesidir (yarı açık cezaevi). Burada çok ağır şartlarda çalışırken elim bir trafik kazasında yaralanmış ne yazık ki tedavi edilmesi için ne bir doktor ne de hastane olmadığından bir kaç saat ıstıraptan sonra hayata gözlerini yummuştur. 1978’de annem Sare BAYKOZİ ablam Tomris BAYKOZİ bütün olayların sorumluluğu ile ıstırap dolu bir yaşamdan sonra vefat etmişlerdir.”²³⁹

Mesut Sabri'nin büyük oğlu Ertuğrul hapiste olduğu sırada Hacı Yakup Anat da hapistedir. 15 arkadaş aynı odada yatarken bir gün Ertuğrul, Hacı Yakup'un yanına gitmiş ve bir şey gördüğünü söylemiştir. Birlikte mutfağa gitmişler ve mısır ununda yapılan, yuvarlak bir ekmek olan Mento'nun yanında domuz etinin pişirildiğini görmüştür. Hacı Yakup, domuz etini görünce aşçıyı dövmüştür. Hapishane müdürü olaya müdahale etmiş ve ne olduğunu sormuş, Hacı Yakup da; *“bu şartlar altında yaşamak zaten ölümden beter. Biz inançlarımız için buraya geldik. Bir de cezaevinde zorla domuz eti yedirirseniz bu olmaz. En iyisi bizi öldürün”* demiştir.²⁴⁰ Bundan sonra hapishane müdürü, Hacı Yakup'u yanına çağırarak savunmasını yazdırmış ve onu kavun üretiminin yapıldığı başka bir yere göndermiştir.²⁴¹

Hacı Yakup Anat, 60 yıl Uygur milliyetçiliği için mücadele etmiştir. Milliyetçi, Türkçü, İslamcı olmakla suçlanmıştır. 26 yıl hapishane ve kamplarda, 28 yıl da takip

²³⁹ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 18.

²⁴⁰ Hacı Yakup Anat, **Hayatım ve Mücadelem**, Soner Yalçın (Haz), Ankara: Özkan Matbaacılık, 2003, 187.

²⁴¹ Anat, **Hayatım ve Mücadelem**, 187.

ve gözetim altında yaşamıştır. Yani Hacı Yakup Anat, 54 yıl bu fikirlerinin cezasını çekmiştir.²⁴²

Yang Sheng-Hsin öldükten sonra Mesut Sabri ve Abdurrahman Bey hapisten çıkmış ve 1930 yılında Kulca'ya dönmüşlerdir.²⁴³ Çünkü yeni gelen Vali Chin Shu-jen, yerini sağlamlaştırmak amacıyla bazı siyasi mahkumları serbest bırakmaya mecbur kalmıştır. Bu mahkumlar arasında Mesut ve Abdurrahman Beyler de vardı. Mesut Bey muayenehanesini yeniden açmıştır. 1932 yılında Tunganlar, Kulca'yı işgal ederek Mesut Sabri'nin abisini ve ailesini öldürmüş, Mesut Sabri'yi de takip etmeye başlamışlardır. 1933 yılının Ramazan ayında da Mesut Sabri teravih namazından çıkmış, yolda yürürken Adil Bek'in saldırısına uğramıştır. Mesut Sabri, Adil Bek'in gölgesini fark etmiş ve onu öldürmüştür. Bundan sonra Mesut Sabri, Kulca'dan ayrılmaya karar vermiş ve Kaşgar'a gitmiştir.²⁴⁴

3.2. Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin İlanı, Lağvedilmesi Süreci ve Mesut Sabri Baykozi'nin Çin'e Gitmesi

Doğu Türkistan'ın başında bulunan Çinli Umumi Valiler, Çin'den bağımsız olmayı istemekle birlikte Doğu Türkistan'ı istedikleri gibi sövmeye başlamışlardır. Doğu Türkistanlı Müslümanlar bu sövmü yönetimine karşı defalarca ayaklanmışlar ve Kumul, Turfan ve Hoten milli hareketlerinden sonra 12 Kasım 1933 tarihinde Hoca Niyaz Hacı ve Yolbars Han²⁴⁵ Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir.²⁴⁶ Mehmet Emin Buğra 1933 yılında Hoten'de mücadele etmiş ve bölge istiklaline kavuştuktan sonra Mehmet Emin Buğra, Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli rol oynamıştır.²⁴⁷ 12 Kasım 1933 tarihinde İzmirli Dr. Mustafa Kentli, Kaşgar'a müsteşar olarak gönderilmiştir. Onun, Ali ve Harbiye'den Mahmut Nedim beylerin Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin hükümet

²⁴² Hacı Yakup Anat, **Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri**, 1. Basım, Ankara: Özkan Matbaacılık, 2005, 13.

²⁴³ Vahidi ve Uyguri, 13-14.

²⁴⁴ Vahidi ve Uyguri, 14.

²⁴⁵ Mustafa Keskin, Çin'de Etnik Azınlıklar ve Doğu Türkistan Sorunu (Yüksek Lisans Tezi), Yalova 2013, 71-72.

²⁴⁶ Mansur, 13; Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 15-16; Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1949-1980)**, 9; Çay, 5.

²⁴⁷ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 76-77.

ve ordu teşkilatının oluşturulmasında büyük rolü vardır. Bu kişiler, Sabit Damolla ile birlikte Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nde yer almışlardır.²⁴⁸ Mustafa Kemal Atatürk de Şarki Türkistan İslam Cumhuriyetiyle yakından ilgilenmiş, gözlemci, öğretmen ve subaylar göndermiştir.²⁴⁹

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti hükümeti reisi ve başkumandanı Hoca Niyaz Hacı'dır. Hükümetin başbakanı Sabit Damolla, Dışişleri Bakanı ise Muhammed Kasım Hacı'dır. Bunlar dışında 12 bakanlık oluşturulmuş ve Milli Meclis kurulmuştur. Kaşgar, hükümet merkezi yapılmıştır.²⁵⁰

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin meclis üyeleri aşağıdaki gibidir;

Cumhurbaşkanı: Hoca Niyaz Hacı

Baş Vekil: Sabit Damolla

Erkan-ı Harb Reisi: Mahmut Muhiti

İçişleri Bakanı: Yunus Bek Seidi

Dışişleri Bakan: Kasımcan Hacı

Eğitim Bakanı: Abdulkerim Han Mahsum

Savunma Bakanı: Sultan Bek Bahtiyar Bey

Evkaf Bakanı: Şemseddin Damolla Hacı

Adalet Bakanı: Zarif Kari Hacı

Ziraat Ve Ticaret Bakanı: Abdulhasan Hacı

Maliye Bakanı: Ahun Bay

Sağlık Bakanı: Abdullah Hani

Başmüfettiş: Hacı Alem Ahunum.²⁵¹

²⁴⁸ Dauliatova, 54.

²⁴⁹ Dauliatova, 27.

²⁵⁰ Şahin, 116.

²⁵¹ Anat, **Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri**, 52-53.

Mesut Sabri, İli'de okul açmak istemiş ancak buna izin verilmemiştir. 1933 yılında Ruslar İli'ye girince Mesut Sabri, Kaşgar'a gitmiştir. Burada 6 ay öğretmenlik yapmış ancak Rus kuvvetleri Kaşgar'a yaklaşınca Mesut Sabri, Hindistan'a gitmiştir. 1934 yılında da İsa Yusuf Alptekin'in daveti ile Çin'e geçmiştir. 12 Aralık 1935 tarihinde Çin Halk Partisi'nin 5. kurultayında merkez komitesi azalığına, sonra da Çin Devlet Konseyi azalığına seçilmiştir.²⁵²

Mesut Sabri'nin Çin'e gitmesindeki amaç, yapılan zulmü devlet adamlarına anlatarak yurttan kötüye giden duruma çare aramaktır ve dünyaya duyurmaktır. Yapılan zulme karşı silahla mücadele etmek en etkili yol olacaktır ve Mesut Sabri de bunun farkındadır. Ancak bu denenmiş ve çok kan dökülmüştür. Sonuç olarak başarısız olunmuştur. Bu başarısızlığın nedenleri; halkın cehaleti, Doğu Türkistan'ın coğrafi konumu, denizlere kapalı olması, yayılmacı bir devletle komşu olması, dünyanın en kalabalık nüfuslu devletine bağlı olmasıdır.²⁵³

Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf Beylerin önderliğindeki Doğu Türkistan milliyetçileri, İsmail Gaspıralı'nın; Dilde, İşte, Fikirde Birlik düşüncesini benimsemişler, amaçlarını o zamanın şartlarına göre; Milliyetçiyiz, Demokratız, İnsaniyetçiyiz, Yurdumuz Doğu Türkistan'dır, ırkımız Türk'tür, dinimiz İslam'dır diye bildirmişlerdir.²⁵⁴

Çin ve Sovyet Rusya, Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni dağıtmak istemiştir. Hem havadan hem de karadan saldırılar yapılmış ve bu saldırılar sonucunda Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti yok edilmiştir. Sovyet askerleri, 1938 yılında Urumçi'de bir uçak fabrikası kurarak hava sahasını genişletmişlerdir.²⁵⁵ Bundan sonra Sheng Shih-tsai, Sabit Damolla başta olmak üzere milli mücadele temsilcileri tutuklanıp malları müsadere edilmiştir. 100 bine yakın kişi hapse atılmış, 80 binden fazla kişi işkencelerle öldürülmüştür. Bu katliamdan kurtulan inkılapçılar, bağımsızlık mücadelesini devam ettirebilmek için ülkelerinden ayrılmışlardır. Bu kişiler arasında Mesut Sabri'de vardır. Abdurrahman Şahidi Kulca'da kalmıştır. Abdurrahman Şahidi bir süre eğitim işleriyle ilgilenmiş, halkın kalkınmasında önemli bir rol oynamış ama vali tarafından hapse

²⁵² D.T.G.C., 36-37-38.

²⁵³ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 13.

²⁵⁴ Anat, **Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri**, 54-55.

²⁵⁵ Keskin, 71-72.

atılarak gizlice öldürülmüştür.²⁵⁶ Bundan sonra ise Mesut Sabri önce Keşmir'e oradan da Hindistan'a gitmiştir. Mesut Sabri ile birlikte yola çıkan Türkistanlılar, önce Türkiye'ye oradan da Suudi Arabistan'a giderek orada yaşamak istemişler fakat Mesut Sabri, ülkesi işgal altındayken başka bir yerde yaşamayı kabul etmemiştir.²⁵⁷

Urumçi'de bulunan Başkonsolos Afserof, Kaşgar'a gelmiş ve Hoca Niyaz Hacı'ya hükümetin lağvedilmesini ve Sheng Shih-tsai ile birlikte ortak idare kurulmasını teklif etmiştir. Hoca Niyaz bunu kabul etmiş ve Afserof'la birlikte Kaşgar'dan Urumçi'ye giderek Sheng Shih-tsai hükümeti ile birleşmiştir. Hoca Niyaz Hacı, 1937 yılında Japonya adına casusluk yaptığı gerekçesiyle tutuklanıp öldürülmüştür.²⁵⁸

Mesut Sabri, Doğu Türkistan'ın yabancıların eline geçmesinden Çin'e bağlı olarak korunabileceğini düşünmüştür. Muhtariyet hukukundan yararlanırlarsa zamanla bağımsızlıklarına kavuşmak için gereken ortamın oluşacağı düşüncesindedir. Bu düşünceyle Çin'e gitmeye karar vermiştir. Çin'in başkenti Nanking'e gitmiş ve burada Çince öğrenmiştir. Mesut Sabri Çin'de, İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Hacı Yakup ile tanışmıştır. “Şarki Türkistanlı Yurttaşlar Cemiyeti'ni” kurmuşlardır.²⁵⁹

Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan'da yaşananları Çin kamuoyuna tanıtmak, Guo Min-dang içindeki aşırı Çin Milliyetçiliği yapan kişilere cephe almak için Çin basın ve yayınında makaleler yazmıştır.²⁶⁰

İsa Yusuf Alptekin, Rusya'yı karşısına alan bir politika içine girmiş ve bunun sonrasında da boş durmamıştır. Cemiyet kurulduktan sonra Şarki Türkistan Avazı adlı bir dergi çıkarılmıştır. Bundan sonra Han-Tanrı, Altay ve Erk dergileri çıkarılmış ve broşürler dağıtılmıştır. Bu dergiler Uygur dilinde ve Çince çıkarılmıştır. İki dilde yayınlanmasının sebebi ise hem Uygur halkını uyandırmak hem de Çin aydınlarına ve halkına Doğu Türkistan'da insanların ne şartlar altında yaşadığını göstermek, yapılan

²⁵⁶ Vahidi ve Uyguri, 15.

²⁵⁷ Vahidi ve Uyguri, 16.

²⁵⁸ Demirağ, 239; Mustafa Keskin ise 2013 yılında yazdığı Çin'de Etnik Azınlıklar ve Doğu Türkistan Sorunu adlı yüksek lisans tezinde, Hoca Niyaz Hacı'nın 1937 yılında çıkan bir ayaklanmada taraftar olduğu için tutuklanıp, 1942 yılında bir gaz odasında öldürüldüğünü yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Keskin, 71-72.

²⁵⁹ M. Yakup Buğra'nın 11.06.1995 Tarihinde Mehmet Emin Buğra'yı Anma Toplantısındaki Konuşması, Mehmet Emin Buğra'nın 1950 Yılına Kadar Kısa Biyografisi, **Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi**, 19-20; Vahidi ve Uyguri, 17.

²⁶⁰ Yakup Buğra, 19-20.

aşağılamaları anlatmaktadır.²⁶¹ Bunlar sonucunda Doğu Türkistan halkı 1944 yılında başlayan İli inkılabını desteklemiştir.

İsa Yusuf Alptekin'in bağımsızlık için verdiği mücadeleye Mesut Sabri ve Mehmet Emin Beyin de katılmasıyla birlikte onlar “Üç Efendiler” olarak anılmıştır.²⁶²

3.3. Üç Efendiler ve Çin'deki Faaliyetleri

İsmail Gaspıralı'nın “Dilde fikirde işte birlik” fikrini benimseyen Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf Beyler bir araya gelerek Çin idaresiyle mücadeleyi sürdürmüşlerdir.

Doğu Türkistan'ı 1933 yılından beri idare eden vali Sheng Shih-tsai, Ruslarla arasının bozulması sebebiyle için Çin'e sığınmıştır. Sheng Shih-tsai, 10 yıl boyunca zulüm ve işkenceler sonucunda halktan 12 ton altın ve bazı kıymetli mallar toplamıştır. Bunları, hükümete teslim etmesi karşılığında hükümet onu, Orman ve Ziraat Bakanlığı vererek ödüllendirmiştir. Doğu Türkistan halkı, Sheng Shih-tsai'nin cezalandırılmasını beklerken, ödüllendirilmesi halkı üzmüştür. Mesut Sabri, Çin Milli Kurultayı'nda Sheng Shih-tsai'nin 300 binden fazla insanı hapse attığını, bu insanların mal ve mülklerinin alındığını, çocukların sokağa atıldığını, hapse atılan kişilerin ağır işkencelerle öldürüldüğünü anlatarak Sheng'i eleştirmiştir. Mesut Sabri'nin bu konuşmasının tercümesini ise oğlu Ertuğrul yapmıştır.²⁶³

Mesut Sabri Baykozi'nin bu konuşmasından sonra delegeler, Sheng Shih-tsai'ye karşı sinirlenmişlerdir. Bu sinirin sebebi ise Doğu Türkistan halkının uğradığı zulüm değil, Sovyetler ile olan işbirliği ve Sovyetlere gösterilen iyiliklerdir. Delegelerin tepkisi üzerine Çan Kay Şek, delegelerin bu tepkisinin hata olduğu, Sheng Shih-tsai'in Doğu

²⁶¹ Vahidi ve Uyguri, 16-17.

²⁶² Tuncer, 155-156; Hızırбек Gayretullah, Üç Efendiler tabirini kabul etmemiş ve Canımhan Hacı'yı da dahil ederek Dört Efendiler demiştir. O dönemde Dört Efendiler olarak adlandırdığı kişilerin görevlerinden ise şu şekilde bahsetmektedir. Mesut Sabri Baykozi: Sincan Eyalet Hükümeti Başkanı, Canımhan Hacı: Sincan Eyalet Hükümeti Maliye Bakanı, Mehmet Emin Buğra: Sincan Eyalet Hükümeti Vali Yardımcısı, İsa Yusuf Alptekin: Sincan Eyalet Hükümeti Genel Sekreteri. Hızırбек Gayretullah, **Uzaklara Balam**, 1. Basım, İstanbul: Toker Yayınları, 2009, 71-72. Ancak Dört Efendiler tabirine başka hiçbir kaynakta rastlanmamaktadır.

²⁶³ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 14.

Türkistan'ı Çin toprağı olarak koruyabilmesinin büyük bir hizmet olduğu şeklinde bir konuşma yapmış ve onun bu konuşmasından sonra Mesut Sabri, salonu terk etmiştir.²⁶⁴

Mesut Sabri, bir milletin var olmasındaki en büyük etkenin dil olduğunu düşünmüştür. Saf Türkçe kullanmaya dikkat etmiş, halkın da böyle yapmasını istemiştir. O, dil ile ilgili *“Dil milletin varlığı için en esas şarttır. O yüzden dilin bütünlüğü ve sağlığı için mücadele vermek vatani bir görevdir.”* demiştir.²⁶⁵

Mesut Sabri, İsa Yusuf Alptekin aracılığıyla Çin yetkili kişileriyle tanışarak muhtariyet konusu hakkında konuşmuştur. Umumi valilerin, Doğu Türkistan halkına karşı adil olmayan davranışlarından bahsetmiştir. Çin yetkilileri de Mesut Sabri'nin, vatanseverliğinden çok etkilenmiş ve ona hükümet üyeliği teklif etmiş, sonra da hükümet teftiş üyeliğine atanmıştır.²⁶⁶ Mesut Sabri, Sadece muhtariyet konusunu değil, Sinkiang isminin kaldırılmasını ve bölgenin asıl adının kullanılmasını da talep etmiştir.²⁶⁷

Doğu Türkistan'a muhtariyet verilmesi ile ilgili olarak Mehmet Emin Buğra şunları kaydetmektedir;

*“1944 ve 1945 senelerinde faaliyetlerimiz çok hızlanmış bulunuyordu. Kendi mecmualarımızdan başka büyük Çin gazeteleri, siyasî mücadelemize sahne oldu. Çin'de Doğu Türkistan'ı temsil edecek bizden başka kimseler olmadığı için, hükümet, kurultaylara ve resmî meclislere bizi üyeliğe seçiyordu. Biz böyle fırsatları kaçırmadan Doğu Türkistan için geniş muhtariyet istiyorduk. Nisan 1945'te Mareşal Çiang-Kay-Şek'in, Alptekin ile bana hususî olarak verdiği direktif mucibince Komintang Partisinin altıncı büyük kurultayına verdiğimiz, Doğu Türkistan'a geniş muhtariyet verilmesine müteallik taleplerimiz, kurultayca kabul edilmişse de, birçok muteassıpların tahriki neticesi Çiang Kay Şek'in reddetmesiyle akamete uğradı. Bununla beraber bu milliyetçilerin gayreti sayesinde Doğu Türkistan'ın geleceği için ümitli bir çığır açılmış bulunuyordu”*²⁶⁸

Mesut Sabri katıldığı her toplantıda muhtariyet konusunu açmış, gerek yazılı gerekse sözlü olarak isteklerini dile getirmiştir. Bu toplantılardan en önemli olanlardan biri ise

²⁶⁴ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 14-15.

²⁶⁵ Vahidi ve Uyguri, 18.

²⁶⁶ Vahidi ve Uyguri, 18.

²⁶⁷ A. I. Alğu, Doğu Türkistanlıların Çin Elçisine Cevabı, **Yeni İstanbul Gazetesi**, Temmuz 1963, 2.

²⁶⁸ Buğra, 55-25.

27 Mart 1941 yılında yapılan Guo Min-Dang partisinin Chong Ching şehrinde yapılan 8. kurultayıdır. Kurultaydan önce Çin devlet başkanı Sung Ke ziyaret edilmiş ve bu kurultayda söz hakkı talep edilmiştir. Sung Ke, azınlık milletlerin vekillerine de söz verileceği konusunda söz vermiştir. İstekleri belirten bir mektup yazılmış, Türkistan, Moğol ve Tibetlilerden oluşan 9 kişilik bir heyetle mektup gönderilmiştir.²⁶⁹ Bir Nutuk adlı eserde Sung-Ke ye yapılan ziyaret şu şekilde anlatılmaktadır;

“Bu sene Şubat’ın 20’sinde bir Moğol arkadaşımınla üç uluslu (Türk- Moğol ve Tibet) vekâleten Çin Devlet Meclis Başkanı olan Sn.Sunku’yu ziyarete gittik. Memleket meselelerini etraflıca konuştuk, Türkistan öğrenci ihtiyaçları hakkında konuştuk. Kendilerinden her konuda yardımlarını rica ettik. Bize büyük lütufta bulundu. Yakında Halk Partisinin 8. Kurultayı toplanacak orada Çinlilerden başka ulusların yararı için konuşacağına dair söz verdi. Biz de ardan ayrılıp vatandaşlarımıza Sn. Sunku’nun bize verdiği vaatleri anlattık. Onlarla yaptığımız uzun müzakereden sonra istek ve dileklerimizi kâğıt üzerine dökerek Sn. Sunku vasıtasıyla 8. kurultaya vermeye karar verdi. Bu yazının yazılma işini Çin denetim azası olan Moğol Bavi-Suna verdik. Bavi-Sun 6 maddelik kısa bir teklifname yazarak müzakere için Kurul’a sundu. O maddeler müzakere edildikten sonra temize çekildi. Sonra Türk, Moğol ve Tibetliler arasından, bu teklifi Sn. Sunku’ya sunmak için vekiller seçildi.”²⁷⁰ Bir Nutuk adlı eser, Mesut Sabri’nin 8. Kurultayda söylediği nutuktur ve İsa Yusuf Alptekin tarafından kaleme alınmıştır.

Kurultay nizamnamesinde, bir teklifin kurultayda müzakereye alınabilmesi için ondan fazla üyenin imzasının bulunması gerektiğine dair bir madde bulunmaktadır. Mesut Sabri’nin sunacağı teklife kendisinden başka kimsenin imza vermeyeceği konusunda endişelenmiştir.²⁷¹

Kurultay’da Moğol, Tibet Dairesi Başkanı Wu Chung-hsin, Mesut Beyleri evine davet etmiş ve orada Mesut Sabri Bey’e kurultayda ne söyleyeceğini sormuştur. Ancak Mesut Sabri, daha önceki kurultaylarda böyle bir fırsatı olmadığı için bu kurultayda

²⁶⁹ Vahidi ve Uyguri, 19.

²⁷⁰ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 37-38.

²⁷¹ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 38.

da olmaz düşüncesiyle bir konuşma hazırlamamıştır. Wu Chung-hsin, konuşulması gereken konuları kendisi hazırlatıp vereceğini söylemiştir.

1- Türkistan'ın coğrafyası,

2- Türkistan'ın zenginlikleri,

3- Türkistan'ın savaş stratejisi,

4- Halkın savaşa bakışı ve yardımı,

5- Türkistanlıların merkeze itaati v.b. konularını sekreterine yazdırarak Mesut Sabri'ye vermiş ve bu tür konuları çok kolay halledeceğini söyleyerek kendisini övmeye başlamıştır.²⁷²

Dr. Sung Ke, Dr. Mesut Sabri Baykozi'nin Doğu Türkistan'dan kaçarak Çin'e Doğu gelen muhacirler hakkında konuşması ve İsa Yusuf Alptekin'in de bu konuşmayı Çinceye çevirmesi için müsaade almıştır. 27 Mart 1941 tarihinde saat 07.30'da Mesut Sabri Baykozi ile İsa Yusuf Alptekin, oturumun yapılacağı yere gitmişlerdir. Saat 08:00'de kongre başlamıştır. Mesut Sabri Baykozi: "*Çince bilmediğini, Türkçe konuşacağını, nutkunun Çinceye tercümesini parlamento üyesi İsa Yusuf Alptekin'den rica edeceğini*" söylemiş ve İsa Yusuf Alptekin kürsüye gelmiştir ²⁷³

İsa Yusuf Alptekin'in anlatımına göre kurultayda, Mesut Sabri Baykozi kürsüye çıktığında büyük bir alkış kopmuştur. Bu kurultayda, öndeki sırada Çin milletinin önderi Can-Kay-Şek, onun yanında sırası ile başbakan ve bakanlar oturmuştur. Ön sıranın sağında Reiscumhur Zin-Sin, onun yanında Sun Yat-Sen'in yakın arkadaşı Can-Ci, onun yanında Çin'in ünlü bilim adamlarından U-Cu-Huy, onun solunda başka bir bilim adamı ve teftiş işleri bakanı Van-Çun-Huy ve sıra ile hükümetin diğer ileri gelenleri oturmuşlardır. İkinci sıranın başında ise Fen-Yu-Şen ve diğer bakanlar, mareşaller, generaller, cephe komutanları oturmuşlardır.²⁷⁴

²⁷² Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 38-39.

²⁷³ Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, 399.

²⁷⁴ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 40.

Bu kurultaya Sung Ke başkanlık etmiştir. Sung Ke, Mesut Bey'e söz verildiğini açıklamış ve Mesut Sabri bu toplantıda konuşma yapmıştır. Mesut Sabri'nin Çin'in parlamento kürsüsünde yaptığı konuşması şu şekildedir:

“Saygılı başkan ve üyeler;

Bugün bu kürsüde sizlerle dertleşirken iki çeşit ağırlık duymaktayım:

1 - Konuşmamı doğrudan sizlere sizin lisanınızla değil de tercüman vasıtasıyla hitap ederek kıymetli vakitlerinizi ziyan etmeye mecbur kalmam,

2- Bundan önce sizlerin duymadıklarınız, duymaya alışmamış olduğunuz yeni sözler, yeni düşünceler söyleyerek keyfinizi kaçırmak düşüncesiyle ezilişimdir. Bununla beraber bugün sizlerle karşılaştığım ve bu fırsatı elde ettiğim için çok mutluyum.

Beyler!

Bugün sizlerin isteğiniz benden Türkistan hakkında bir şeyler öğrenmektir. Yaz ı k şansa karşı benim de Türkistan hakkında hiçbir bilgim yoktur. Çünkü ben yurttan (Türkistan) ayrıldıktan sonra dönemedim, yurttan hiç mektup yok; haber alamadım. Binaenaleyh benim bugünkü bildiklerim sizin bildiklerinizden daha fazla değildir. Lakin o yer bizim yerimiz, bizim yurdumuz olduğu için her zaman aklımız, kaygımız ve kulağımız onunladır. O yönden oradan buradan bir şeyler duyduk. Arzu ederseniz onlardan bir kaçını anlatabayım:

Türkistan hükümeti bugünlerde iç ve dış olmak üzere birkaç siyaset tayin etmiş, şimdi onu uygulamakta imiş. Bunların her biri üzerinde söz söyleyip fikir yürütüp durmayı yerinde bulmuyorum. Ondan dolayı bu haktaki düşüncelerimi bir tarafa bırakıp bize pek gerekli ve elzem olan milli politika hakkında üç beş kelime ile kısaca düşüncemi beyan edeceğim. Bu konunun bizim ile ve bütün dünya ile de ilgisi büyüktür: 3-4 senedir Türkistan'da on dört ulus diyen bir fikir, bir şuar (eğer şuar demek doğru ise!) ortaya atılmıştır. Bu bilerek, düşünerek yapılmış mıdır? Yahut düşünmeden, bilmeden mi yapılmıştır? Eğer bilerek yapılmıştır dersek dünyadaki bütün ulusları sayarsak Türkistan'a yani ufak bir devlete on dört ulus düşmez. Olabileceğini düşünmüşlerdir desek bu kadar büyük bir yanlışlığı düşünerek yapmanın altında iyi olmayan bazı düşüncelerin varlığının gizlendiği nazaryasını kabul etmek mecburiyetinde kalmayacak mıyız? Eğer bilmeden, düşünmeden yapılmıştır dersek böyle zor ve büyük

bir işi bilmeden, düşünmeden yapmak elbette çok büyük yanlışlıktır. Şu halde Türkistan gibi kenarda kalan bir Ulus ve yabancı milletlerle vardı geldisi (ilişkisi) az olan bir ülke, bir yerde on dört ulusun bulunmaması pek tabiidir. Kısaca bugün Türkistan'da dört ulus vardır: Çoğunluk Türkler ondan sonra sırasıyla Çinliler, Moğollar ve Mançulardır. Durum böyleyken şöyle, böyle deyip o tarafı bu tarafa çekmek büyük pişmanlıklar doğuracaktır, bu bir...

İkinci olarak bundan 4-5 sene önce bir kaç bin aile kazaklar, yer, su, ev, bark ve vatanlarını bırakıp, ta Altaylardan kalkıp, dağ taş, aç susuz çölleri geçerek tanımadığı bilmediği yabancı bir yere ta Kansu'ya kadar kaçıp geldiler. Bunu hepimiz bilirsiniz. Yani hepimizin bilgisi var, belki onların işlediği suçlarının karşılığıdır. Orası bize karanlıktır. Bu hakta bir şey söylemeye gerek görmüyorum. Bununla beraber o zavallılar Çin'e gelip hükümetin yardımına koruyuculuğuna erişemediler. Sahipsiz zavallı Kazakların malları talan edildi, canları acımasızca yok edildi. Kadın kızları kirletildi, gençler esir alındı, öldürüldü. Bugün nüfusun ancak beşte biri kaldı. Bugün Çin Ulusu ağır savaş yükünün altındadır. Lakin Kazaklar tarihi bir isimdir her ne kadar olsa ölüsünün etini yemezler, yememelidir. Yazık yüzbinlerce yazıklar olsun... Zavallı Kazaklar böyle bir zorluk altında birinin etini bir diğeri yiyerek gün geçirmektedir. Bilmiyorum bu durum ne kadar devam edebilir.

3- işte buna benzer bir kaç bin Türkistanlı ve ileri gelenleri Hindistan, Afganistan ve Arabistan'a göç ettiler, kaçtılar. Bugün onların yabancı yerlerde geçirdiği hayatları pek acı ki bir haldedir. Onların bu acıklı hayatlarını görenler de Çin hükümetine karşı bir tiksinti duymaktadır. Bunu ben devletçilik yaparak devlet faydasını düşünmediğim için söylüyorum. Hükümetin buna iyi bir çare aramasını rica ediyorum.

4- Çin'e gelen Türkistanlı öğrencilerin durumları iyi değil. Çin'in yer, su, havası yeme içme, görenek geleneğine alışamadıkları için çoğu hastalanmıştır. Çin lisanının zorluğundan yakınmaktadırlar.

5- Türkistanlıların Çin ve Japon savaşına bakışına gelirsek merkezi hükümet ve Çinli vatandaşları için büyük muzahıratında bulunmuyorlar: Korgas ve Bahti'dan başlayıp ta Kansu içine kadar 3 bin kilometrelik şose yaptılar uzun susuz dağlık, taşlı k, kumlu çöllerde savaş silahları taşımaktadırlar. Bugün Türkistanlıların at, ulak, öküz ve eşekleri seferber halindedir.

Arkadaşlar, motorlu araçlar olan yerde yol yapmak, silah taşımak kolaydır. Böyle vasıtalar olmayan yerlerde zor işlerin yapılmasının kolay olmadığını elbette hepimiz bilirsiniz ve anlarsınız. Demek ki Türkistanlı savaşa ilgisiz kalmadı. Aşağıdaki şiiri kendine şuar edinen Türkistanlılar elbette ilgisiz kalamazdı!

Şiir de şudur:

Zulmün topu var gülleri var

Kalesi varsa,

Hakkında bükülmez kolu var

Dönmez yüzü vardır.

Bunu bilen Türkistanlılar elbette kalben mazlumlar ve mahkumlar tarafındadır. İkinci olarak gösterdikleri büyük fedakarlıkları ise kendi gördükleri zorlukları milli dava, kin, intikam işlerini bir tarafa bırakıp, öyle işlere başlamadan, hükümetin karışık olmasından yararlanmadan soğuk-kanlılık göstermiştir ki bu ise hiçbir Ulus içinde görülmemiş ve az görülen bir cömertliktir. Bu söylediklerim şimdi ahvalimizdir. Biz az geçmişe bakalım: Türkistan'ın komşu Çin ülkesi ile birleşmesi bir rivayette beş bin, bir rivayette iki bin yıldır. Beş bin yıllık rivayet zayıftır. İki bin yıllık savaşlar ile biraz daha açıktır. Yazık ki bu uzun dönem içinde bütün hayatımız zulme karşı savaş ile geçmiştir. Her iki taraftan milyonlarca insan ölmüş, kanlar dökülmüş Türkistan'ın medeniyetleri medeni eserleri alt üst olmuş bunun gibi acıklı olaylar günümüze kadar sürüklenip gelmektedir. Bundan 7-8 yıl öncesine kadar öyle olmuştur ve olmaktadır. Bunların hangi birisini sayıp oturacağım. Türkistanlıların kendilerine reva görülmeyenler bir tarafta dursun görülenden birisini anlatayım:

Türkistanlının bir koyunu senede altı defa vergi ödediğinden başka, öldükten sonra derisi dört defa vergi öder, ödemeye mecburdur.

Arkadaşlar, söylediğim yalan ise araştırabilirsiniz. Türkistanlıların üzerinde dayanılmayacak bu zorluklar kaldırılmazsa, atılmazsa atılmaya başlanmazsa yani Türkistan'ın milli davası dürüstlikle, tarafsızlıkla denetlenip çözüme bağlanmazsa bu uygunsuz, gönülsüz durumların yine binlerce sorun doğuracağı tabiidir. Böyle bir sorun olacağı tabii olduğu gibi devam edemeyeceği de tabiidir. Bu hal gayri tabiidir.

Tabii olmayan hayata da katlanmak dayanmak gayri tabiidir. Elbette bundan kurtuluş, tabii olan hayata dönüş çarelerini aramak gereklidir.

İşte hal şaraat böyle iken Doğuda bir güneş doğdu. Çini idare etti. Türkistan'ın idaresini bekledi. Yazı k, o güneş Türkistan'da doğmadı. Çok gecikti artık Türkistanlılarda dayanma gücü kalmadı. Dayanma gücü kalmayanların bir kısmı bu güneşi görmeye onun aydınlığından yararlanmaya Çin'e geldiler. Gelenleri hükümet adamları iyi karşıladılar, beklenmeyen savaş çıktı. Şimdi dört yıl devam eden savaş yükünün kalkmasını beklemekteyiz. Yalnız Çin Ulusuna değil bütün dünyaya yük olan bu savaşı n çabuk bitmesini bekliyoruz.

Arkadaşlar, kısaca söyleyecek olursam, biz Türkistanlıların ve Çin ulusundan başka ulusların milli davalarımız tarihten bugüne kadar çözülemedi. Bu sorunlar öz değeri ile derin araştırılmazsa gelecekte belki yine kanlar dökülür, insanlar ölürler elbette bunları n vebalinin kimin üzerine düşeceğini hepimiz iyi bilirsiniz. Onun için bu sorunların hallolması için bir kaç teklifim var. Onları söyleyeceğim. Şunu hatırlatayım, bu tekliflerim Sun Yat- Sen'in Çin ulusundan başka uluslar hakkındaki fikirlerinden başka bir şey değildir. Yalnız ayrı değil, ondan da öz ve kısadır bu bir...

İkincisi bu sözlerimi dinledikten sonra her biriniz savaş zamanında böyle sorunları ortaya atmanı n ne gereği var diyerek bana kızabilirsiniz, gülebilirsiniz. Bilirsiniz ki milli konuların savaş ile pek sıkı (yakın) ilgisi vardır:

1 - Hükümet milli meseleleri doğrulukla hallederse, o ulusların gönülleri ferahlarsa merkez hükümete yardımlaşacak savaş da normal seyredecektir.

2- Cephede askerlerimiz savaşmakta, geride ittifaksızlık olursa, savaşa zarar gelecek demektir.

3- Dört yıl devam eden çetin savaşı Çin'deki bütün ulusları n birlik ve yardımlarına güvenerek, dayanak devam edildi, öyle değil mi arkadaşlar?

Tekliflerimiz:

1- Merkez hükümet Çin'deki bütün ulusların varlığını ve onların yerlerini (mevkilerini) tan ısın ve onaylasın, çünkü epeydir kulaklarımıza, biz hepimiz bir ulus bir kan denen sözler duyulmakta ve bu sözler bizi korkutmakta, şüpheye düşürmektedir. Eğer merkezi

hükümetin başka ulusları böyle prensip altında Çinlileştirme Çinlilerle birleştirme niyeti varsa b u yanlış b i r düşüncedir. Bizim gibi a z sayıdaki b i r ulusu Çin'e katmakla Çin ulusunun sayısı acaba ne kadar çoğalır diye düşünürsünüz? Acaba ne kadar kazancınız olur? Tersine görecektir zarar daha da çoktur. Bugün Çin hükümeti dünyaya, biz demokratiz, demokrasi için savaşılmaktayız. Bütün dünya mazlum milletlerine yardım edeceğiz, onları kurtaracağız, onlarla birleşeceğiz diye ilan etmektedir. Cihangirler öyle, cihangirler (emperyalistler) böyle onlar azınlık uluslara zulüm etmekte azınlık ulusları yok etmek yutmakta diye bağırılmaktadır, öyle değil mi? Eğer bu sözlerin tersine bizi yutarsa bu sözlere kimse inanmayacak, Çinlilerin yanına kimse yanaşmayacaktır.

Efendiler!

Bizim Çin'de yaşamamız, hür ve medeni hayat geçirmemiz Çin hükümeti için güç ve onurdur, onun bütün duyguları için canlı bir belgedir. Bütün benliğimizle yaşarsak biz de bir güç bir varlığız. Bunu hükümet de, bütün arkadaşlar da iyi bilmeli ve kullanmanın yolunu öğrenmeli.

a) Merkez hükümet bakan v e bakanlıkları n genel müdürlüklerini bizlere (azınlık ulus) verilsin, hiç olmazsa yardımcılığı verilsin.

b) Merkezdeki her dairelere diğer uluslardan yüksek memurlar alınsın çünkü merkezde, başka uluslara verilmiş mevkiler kuru namdan ibarettir.

c) Azınlık ulusları n işlerine bakacak dairelerin idaresi o ulusların kendi idarelerine verilsin.

d) Azınlık ulusların çoğunluk teşkil eden yerlerdeki idareler oradaki azınlık uluslara verilsin, çünkü bunda kolaylık vardır, herkes kendi işini yanacılarından daha iyi bilir.

2- Türkistanlılar, Moğol ve Tibet dairesine eklensin, yani bizim için ayrı daire açılınsın Moğol ve Tibet dairesi gibi bize ayrı bir daire Hükümet bütçesinden ayrı bir bütçe de yok, bir işimiz olduğunda ayrı bir daire, ayrı bütçemiz olmadığından dilenci gibi kapı kapı dolaşırız. Verse de teşekkür, vermese de teşekkür etmekten başka çare yok. Binaenaleyh bizim için büyükçe bir yol, bir bütçe belirlensin çünkü yardıma muhtacız. Kansu, Çinhay, Afgan, Hindistan, Arabistan'dakilere çabuk yardım gerekli. Merkez

hükümet bizlere bize acıyarak yardım etmezse de, kendi çıkarları için olsun yardım etsin, çünkü yurdun sorunları çoğaldıkça, bunu bugüne getiren Çin diyeceklerdir.

3- Azınlık ulusların gelecekteki siyasi yerleri bugünden ilan edilsin, yani merkez onlara gelecekte kendi idarelerini, kendilerine versin. Bugün azınlık uluslar merkezin kendilerine vereceğinden habersizdirler, çeşit çeşit şüphede ve tedirginler. Çin bu savaşı kazanırsa bizim için faydalı mı, zararlı mı, diyen, fikir azınlık ulusların aklına gelmedi değil, azınlık ulusları temin etmek onların gönüllerini ferahlatmak her ulusun idaresini kendine verileceğini ilan ederse karlı çıkacaktır.

4- Merkezi hükümet azınlık uluslara karşı açık ve belli bir politika belirlesin. Burası geldiğimden bu yana merkezin azınlık uluslar hakkında siyasetini hala anlayamadım. Yüz kişi ile konuşsak yüz çeşit söz birbirini tutmadı. Lafları çok iptidai bundan anlaşıldığına göre net belli bir sirayet yok gibi. Böyle olunca tabii anlaşmazlık çıkması ihtimal. Bununla beraber herkes bilsin herkesin sözü birleşsin bir olsun. Biz de karanlıkta körü körüne yürümeyelim. Tarihi yurdumuzu belli bir politika, belli bir nokta etrafında toplayalım.

5- Medeniyette eşitlik:

Merkez, azınlık ulusların eğitim bütçesini arttırsın. Bize ait olan parayı maarif vekâletinin başka işe harcamaması için merkez dikkat etsin.

P- Türk Moğol ve Tibet ulusları dillerinde çeşitli kitaplar bastırılsın. Tercüme işleri göz boyamalık değil işin ehline verilsin.

Ç- Her ulusun ana dilinde okumasına imkân verilsin. Çünkü Çince öğrenmek için çok zorluk çektik. Mesela: benim oğlum Çin'e geleli dokuz sene oldu, bugün üniversitede okuyor. Dokuz yıldır gece gündüz okumuş olduğu hep Çince. Bugün resmi öğrenmemiş olan İngilizcesi ve Fransızcası Çincesinden geri değildir, hatta daha iyidir, çünkü Çince her yıl sınıfta kalmaktadır, bu demek ki Çincenin zorluğunu göstermektedir. Bu sözü duyarak sizleri kırmış olabilirim. Bizim öğrendiğimizi sizler niçin öğrenemiyorsunuz veya öğrenemiyorsunuz dersiniz. Sual pek yerinde cevap da pek doğru, Çince yazı sizin özel yetenek ve kanınızla ilgilidir. Bunda dirait (anavizm) ve zaman rol oynamakta. Şu halde bizim için biraz yabancıdır.

Arkadaşlar, bizim için eğitim demek Çin yazısı ile dil öğrenme ise o başka. Yok ilim, fen öğrenme ise kendi dilimiz kendi yazımızla öğretilsin çünkü kolaydır hem de çabuk ve kolay öğrenilecektir. Hemen bu günden bu prensip kabul edilip yürürlüğe konulsun. Azınlık ulusların öz dillerinde okul kitapları hazırlanmaya başlansın.

Arkadaşlar, bana bu fırsatı veren meclis başkanı ve diğer heyeti riyasete teşekkür ederim. Bunun esasını kuran Çinin atası Dr. Sun-Yat-Sin'in ruhunu selamlarım.” diyerek kürsüden inmiştir.²⁷⁵

Mesut Sabri, bazı maddeleri aşağıda yer alan toplam da 12 maddeden oluşan isteklerini Çin merkezi hükümetine bildirmiştir.

1- Türkistan Türk yurdudur. Burada uzun tarihlerden bu yana Türkler yaşamaktadır. Ondan dolayı bu ülkeye Şincan denilmesin kendi adı olan Türkistan denilsin. Burada yaşamakta olan halk kendi adı olan Türk denilsin ve anayasaya yazılsın.

2- Anayasa'nın ikinci maddesine "Türkistan'da yaşamakta olan Türk halkına yüksek muhtariyet hukuku verilecek" diye eklensin.

3- Anayasa'ya ülkelerin hükümet reisleri, valileri, kaymakam muhtarları v.b. orada yaşamakta olan insanlardan seçilir diye eklensin.

*4- Anayasa'nın 27 inci maddesine, az nüfuslu halkın yaşamakta olduğu yerdeki seçimlerde seçilecek olan halk vekillerinin yerli halktan seçilmesi şart konulsun.*²⁷⁶

Mesut Sabri'nin konuşmasından sonra Wu Chung-hsin, şunları söylemiştir;

“Efendiler, azınlıkların isteklerinin hududu yoktur, bugün bunu verseniz, yarın başkasını isteyecekler. Her isteklerini verirseniz bu meseleyi bitirmek çok zor olacaktır. Bugün azınlıklar yüksek mevkiler istemekteler. Yüksek mevkilerde istemek için bilgi, yetenek gereklidir. Açık söylenirse azınlıkların bilgileri azdır, hatta okumak istemiyorlar. Tibet'te bir okul açtık, okuyacak çocuk yok boş duruyor. Sizler bugün ya onların hususiyetlerini tanımaya karar verin veya birlik siyasetine karar veriniz. Buna karar verirseniz sözden ziyade işe bakalım, gönle bakmadan iş yapalım. Bugün azınlıklara eşit gözle bakmayan Çinliler değil, kendi içlerindeki (Van, Gun) bey,

²⁷⁵ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 41-42-43-44-45-46-47-48-49.

²⁷⁶ Vahidi ve Uyguri, 23.

derebeyleridir. Onlar kendi uluslarını köpek, eşek yerine koyarlar, öyle muamele ederler."²⁷⁷

Bu konuşmadan sonra, yıllardır eğitimle ilgilenen, bir sürü okul açan, en sonunda eline ayağına kelepçe vurularak demir kafeste Urumçi'ye hapse gönderilen Mesut Sabri yeniden söz istemiş ve söylediklerini yine İsa Yusuf Alptekin tercüme etmiştir. Wu Chung-hsin'in bilgisiz demesine cevap olarak, bu bilgisizlikten kimlerin mesul olduğunu sormuştur. Yine Wu Chung-hsin'in okumak istemiyorlar demesine karşılık Mesut Sabri, okumak istemediklerini değil Çince okumak istemediklerini söylemiş, okullar açtıklarını ancak bu okulların kapatıldığını dile getirmiştir.²⁷⁸ "Azınlıkların isteklerinin hududu yoktur, bugün bunu verseniz, yarın başkasını isteyecekler" cümlesine Mesut Sabri;

"Evet, doğru hudutlulara bu güne kadar gerekli hiç bir iyi iş yapılmadı. Tersine zulüm gördü, ezildi. Haksızlıklar yapıldı. Çinliler bütün iyi işleri kendileri için yaptılar, hudutlular geride kalakaldı. Çinliler ilerlediler. Başka çeşit söylenirse, onlar yükseldiler. Bizler aşağılarda fakir olarak kaldık. Arada çok büyük farklılıklar ortaya çıktı. Bu farkı kapatmak ve düzeltmek gerek. Biz bunları düzeltmek istiyoruz. O nedenle çok şeye ihtiyacımız var. Açız, az da olsa yiyecek isteyeceğiz. Biraz gün görmek istiyoruz, eğer bunlar sizin için çok görülecekse ayıp kimde olur?" şeklinde cevap vermiştir.²⁷⁹

Çin devleti, Türkistan'ı geniş olduğu için ulaşımının zor olduğunu bahane ederek Duncan-şark yani doğu, Bican-şimali yani kuzey ve Nencan-cenubi yani güney olmak üzere üç bölgeye ayırmak istemiştir. Türkistanlılar da buna itiraz etmiştir. Çünkü bu, halkı bölmeye yönelik bir karardır. Türkistan birkaç bölgeye ayrılırsa, yöneticiler de çoğalır. Asker sayısı ve maliyet artar bu da halkı fakirleştirirdi.²⁸⁰

Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf Beyler, Çin Hükümetine çeşitli itiraz mektupları yazmışlardır. Bu mektuplar Çin Hükümetinin pek hoşuna gitmemiştir. Çin, Türkistan bölgesindeki askeri gücünü arttırmak için bölgeye kendi askerlerini yerleştirmiş ve bunun dışında yerli halkın sayısını azaltmak amacıyla Çinli göçmenler

²⁷⁷ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 51-52.

²⁷⁸ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 52.

²⁷⁹ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 55.

²⁸⁰ Vahidi ve Uyguri, 24.

yerleştirmiştir. Bu gmenlerin sayısı giderek artmış ve Türkistan halkı bu durumdan rahatsız olmaya başlamıştır. nk Türkistan halkı zaten fakirdir ve Çinli gmenlerin gelmesiyle daha da zor durumda kalacaklardır. Çin devlet adamları, bu mektuplardan rahatsız oldukları için İsa Yusuf Alptekin'i hakaret ettiği gerekçesiyle mahkemeye vermişler ama başta Sung Ke olmak üzere bazı kişiler bunun yanlış olduğunu syleyerek mahkemeye verme kararından vazgeçilmiştir. Hatta Sung Ke; Mehmet Emin, İsa Yusuf ve Mesut Sabri Beylere şu mektubu yazmıştır:

“Sayın Mesut Bey, Muhammet Emin Bey, İsa Bey:

31 Mart'ta meclisimize takdim ettiğiniz mektuptan haberim oldu. şincan'a (Türkistan'a) yüksek muhtariyet verilsin diyen isteğinize tamamen katılıyorum. Bu isteklerinizin bir an önce olması için sizlerle birlikte çalışacağım.

Saygılarınla, Sung Ke.”²⁸¹

3.4.  Efendiler'in Doğu Türkistan'a Dnmesi ve Buradaki Faaliyetleri

Milliyetçi Çin hükümeti,  Efendilerin Doğu Türkistan'a dnmesine müsaade etmediği için  Efendiler 1945 yılına kadar Çin'de kalmak zorunda kalmışlardır. İli ihtilali çıkınca Çin hükümeti, Doğu Trkistanlılara insan haklarını kısmen iade etmek zorunda kalmıştır. Bylece  Efendiler, 1945 yılında memleketlerine dnebilmişlerdir. Onlar, Doğu Türkistan'a dndkleri zaman halk tarafından büyük bir sevgiyle karşılanmışlardır.²⁸²

Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf Beyler, Urumçi'ye dndkleri zaman vatanlarına kavuştukları için olan sevinçleri uzun sürmemiştir. nk Çinli yneticiler, Türk milletine zulüm ediyorlardır. Çinli yneticiler, Mehmet Emin, İsa Yusuf ve Mesut Sabri Beyleri Urumçi'de halkla ve gençlerle rahat grşemesinler diye şehrin dışındaki bir askeri okula yerleştirilmişlerdir. Yine de halk onları ziyarete gitmiştir. Halk dışında Burhan şehidî de onları ziyaret edenler arasındadır.²⁸³

²⁸¹ Vahidi ve Uyguri, 24-25.

²⁸² Polat Kadiri, **Baturlar (Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi 1930-1949)**, Ömer Kul (Haz.), Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, 187.

²⁸³ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 81.

Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf 10 seneden fazla Çin’de kalmıştır. Onlar, düşmana yakın olarak mücadele etmek istemişlerdir. Chang Chih-chung, Üç Efendilerin ne kadar vatansever ve yetenekli kişiler olduklarını görmüş ve Urumçi’ye dönerlerken onlarla birlikte gitmeyi teklif etmiştir. 11 maddelik bir anlaşma ile yeni hükümet kurulmuş ve bu hükümette Üç Efendilere de görev verilmiştir. Mesut Sabri Baykozi, Teftiş Kurulu Başkanı; Mehmet Emin Buğra, İmar İşleri Başkanı; İsa Yusuf Alptekin ise Kültür İşleri Başkanı olmuştur.²⁸⁴

Mesut Sabri’nin Çin’de kaldığı yıllarda ailesi zor şartlar altında yaşamıştır. Mesut Bey’in kardeşleri, ailesine maddi destek sağlamıştır. Ancak onlar öldürülünce maddi sıkıntılar yaşamışlar ve Mesut Beyin eşi Sare Hanım, ipek böceği yetiştirip, çocuklarına da çorap dokuma makinesi almış, onlar da çorap dokuyup satmışlardır. Bu maddi zorluklar içindeyken bile Sare Hanım, çocuklarının eğitimine önem vermiş ve onların başka diller öğrenmesini istemiştir. Oğlu Uygur, 14-15 yaşlarındayken arkadaşlarıyla birlikte Rusya’ya gitmiştir.²⁸⁵

Yapılan hükümet değişikliği, Türklerin hükümette görev alması Rusya’yı rahatsız etmiştir. İdari alanda eski hükümetten kalan vali ve kaymakamların yerine milliyetçiler atanmıştır. Milliyetçi kişilerin hükümette görev alması halkı memnun etmiş ama Rusya’yı memnun etmemiştir. Rusya; Alma-atı ve Taşkent radyolarında, “Şark Hakikatı” dergisinde ve İli basınında milliyetçilere ağır bir şekilde yüklenmiştir. İsa Yusuf ve Mesut Sabri Beyleri emperyalist ve Pan-Türkist olmakla suçlayan propagandalar yapılmıştır.²⁸⁶

Taşkent Radyosu yayınında: *“Pan-Türkizm’in merkezi Ankara idi. Şimdi Urumçi’ye taşındı. Türkiye’de Pan-Türkizm’in temsilcileri, Besim Atalay, Fuat Köprülü, Ziya Gökalp’ti. Şimdi bunun temsilcileri, Doğu Türkistan’da Mesut Sabri, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin oldu. Bunlar Kazak, Özbek, Kırgız, Uygur gibi Türk olmayan halkları Türk yapmak istiyorlar...”* şeklinde suçlamalar yapılmıştır. Bunun sonucunda ise Üç Efendilere, *“Doğu Türkistan’a Sinkiang ve buradaki kabilelere de Türk dememeye davet ve emrederiz”* şeklinde, bir talimat gönderilmiştir. Ancak,

²⁸⁴ Vahidi ve Uyguri, 28.

²⁸⁵ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 72-73.

²⁸⁶ Amaç Karahoca, **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**, İstanbul: D.T.G.C., 1960, s.26; Tuncer, 157.

Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf Beylerin bu talimata tepkileri sert olmuştur. Onlar; *“Olamaz! Neden Türkistan'a Türkistan, Türk'e Türk denilmeyecekmiş... Biz, Müslüman Türk sıfatıyla, bu hükümetin yetkilileri olarak böyle bir talimata imza atamayız”* demişlerdir.²⁸⁷

II. Dünya Savaşı sonucunda Almanya ve Japonya'nın yenilmesi, Çin Komünist Partisini güçlendirmiştir. Çin Komünist Partisi, Sovyetler ile ittifak yapmıştır. 1946 yılında Çin'de Komünist ve Milliyetçiler arasında iç savaş başlamış ve bu savaş sonucunda Chang Chih-Chung yerine Umumi Valisi'nin kim olacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Chang Chih-Cuhung bu konuyla ilgili, yeni valinin Çinli değil Türkistan'ın yerli halkından bir kişinin seçilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü Türkistan bölgesinde Çinli nüfus azdır ve bölgenin asıl sahibi Uygurlardır.²⁸⁸

Türlere karşı yapılan zulüm ve Çinileştirme politikası sonucunda Doğu Türkistan'da yaşayan halk galeyana gelmiş, İli'de, Alihan Töre'nin önderliğinde 21 Eylül 1944 tarihinde bir ayaklanma başlamış ve 1944 yılının Kasım ayında Kulca'da “Şarki Türkistan Cumhuriyeti” kurulmuştur.²⁸⁹ Bu isyan İli bölgesinin Nılkı kasabasında, Çinli askerlerin kadınların namuslarına yönelik hareketleri üzerine başlamış ve kısa sürede genişlemiştir.²⁹⁰ Osman Batur da kuvvetleriyle birlikte Ali Han Töre'ye destek vermiştir. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Ali Han Töre olmuş, Osman Batur da bu Cumhuriyet'in emrine girmiştir.²⁹¹ Osman Batur'dan başka Canımhan Hacı, Alibeg Hakim, Salis Emreoğlu, Sultan Şerif ve Uygurlardan Yolbars Han da Ali Han Töre'ye destek veren isimlerdendir.²⁹²

Çinliler, ayaklanmanın başarılı olmasında Sovyet Rusya'yı sorumlu tutmuştur. Çin, Doğu Türkistan sorununu barışçı bir şekilde çözebilmek için 1945 yılında Ali Han Töre'ye teklifte bulunmuştur. Almanların Moskova'yı işgal etmeye başladığı dönemde Ruslar, kuvvetlerinin büyük bir kısmını çekmeye başlamış, bazı Rus birlikleri Çinlilerden yardım almak için geri de kalmıştır. Sheng Shih-tsai, geride kalan Rus birliklerini kovmuştur. Bu yüzden Rusya, İli ayaklanmasını Çin'den intikam almak

²⁸⁷ Bekin, 109; Kadiri, 189.

²⁸⁸ Vahidi ve Uyguri, 30.

²⁸⁹ Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları* 12; Çay, 5-6.

²⁹⁰ Tuncer, 152-153.

²⁹¹ Keskin, 71-72.

²⁹² Kesici, *Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-2*, 17-18; Hayit, 38.

için bir fırsat olarak görmüş ve bu yüzden Ali Han Töre'ye yardımda bulunacaklarını bildirmiştir.²⁹³ 14 Ağustos 1945 tarihinde SSCB ve Çin arasında Dostluk ve İttifak Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Sovyetler Birliği, Çin'in düşmanlarına yardımda bulunmayacaktır. Çin ise Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyacaktır. Bundan sonra Ruslar, Doğu Türkistan Cumhuriyeti hükümetine, Çin hükümeti ile müzakere yapması konusunda ısrar etmeye başlamıştır.²⁹⁴

Bu olaylar, Doğu Türkistan hükümetinin içinde fikir ayrılıklarına neden olmuştur. Bazı hükümet üyeleri, Çin ile müzakere yapılmaması gerektiğini, müzakere yapmak yerine savaşın devam ettirilmesini ve Doğu Türkistan'ın tamamının Çinliler elinden alınması gerektiğini söylemişlerdir. Sovyet Birliğinde yetişen ve Ruslardan yana olan bazı hükümet üyeleri ise artık dünyada savaş döneminin bittiğini, Sovyet askeri desteği olmadan savaşılırsa başarı sağlayamayacaklarını söyleyerek, bağımsızlığın ancak müzakere ile kazanılabilecekleri fikrini savunmuşlardır.²⁹⁵

Ali Han Töre, Rusların yardım teklifini kabul etmiş ve 1945 Ekim ayında görüşmeler başlamıştır.²⁹⁶

17 Ekim 1945 tarihinde Rahimhan Sabırhacı, Abulhayr Töre ve Ahmetcan Kasımî müzakere için Urumçi'ye gönderilmiştir. Müzakerede Çin tarafı, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına hiç zaman müsaade edilmeyeceği, sadece özerk bölge statüsü verilmesinin söz konusu olabileceği üzerinde durmuştur. Daha sonra koalisyon hükümet kurma teklifi verilmiştir. Doğu Türkistan Cumhuriyeti adına giden heyet, Çinlilerin birçok teklifini kabul etmemiş ve danışmak için Kulca'ya gittikleri için müzakere aylarca uzamıştır.²⁹⁷

Bu müzakere devam ederken Kulca'da, Doğu Türkistan halkının SSCB vatandaşlığına geçirilmesi için propagandalar yapılmaktadır. Etrafta “*Uygurları neden bir Özbek yönetiyor?*”, “*Tarançilere Tarançi başkan olmalı*”, ya da “*Kazak yerlerini Kazaklar*

²⁹³ Tuncer, 152-153.

²⁹⁴ Feruza Shokirova, Türkistan Aydınlarından Alihan Töre (1885-1976) Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri (Yüksek Lisans Tezi), **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, İstanbul: 2017, 93.

²⁹⁵ Shokirova, 93.

²⁹⁶ Keskin, 71-72.

²⁹⁷ Shokirova, 93.

yönetmeli”, gibi laflar ile bazı kişiler, hükümetin kararlarına aykırı hareket edebilmiştir.²⁹⁸

Alihan Töre, kendisine destek olacak müttelikleri arıyordu. İsa Yusuf ve Mesut Sabri Beylere mektup yazarak, Doğu Türkistan’ın azat oluşunu, memlekete dönmelerini ve ülkeyi birlikte yönetmeyi teklif etmiştir. Bu mektubun bir nüshası Kulca’da Alihan Töre’nin iş yerinde kaybolmuştur. Diğer nüshası ise Rus Ticaret Müessesilliği tarafından Lanjou’da bulunan Mesut Sabri’nin avlusuna gizlice atılmış halde bulunmuştur. Mesut Sabri mektubu okuyunca Kulca’ya gitmeye karar vermiştir ama İsa Yusuf Alptekin, Mesut Sabri’ye Kulca onun memleketi olduğu için Mesut Bey’in gitmesine izin vereceklerini ancak İsa Bey’e izin vermeyeceklerini söylemiştir. Nitekim öyle de olmuştur. İkisinin de Kulca’ya gitmesine izin verilmemiştir. Böyle de Alihan Töre’nin teklifi cevapsız kalmıştır.²⁹⁹

Rehimcan Sabırhacı, Abulhayr Töre ve Ahmetcan Kasımî, Doğu Türkistan Cumhuriyeti adına 1 Temmuz 1946 yılında, 11 maddeden oluşan anlaşma imzalamıştır.³⁰⁰ Bu anlaşmaya göre; İli bölgesinde kurulan Şarki Türkistan Cumhuriyeti yok edilecek ve yerine hem Çinli hem de Türklerden oluşan karma bir hükümet kurulacaktır.³⁰¹ Sovyetler ilk zamanlar İli inkılapçılarına yardım etmiş ama daha sonra yardımını geri çekmiştir. Hatta Ali Han Töre’yi kaçırmıştır. Diğer yetkilileri de öldürmüş ve uçak kazası süsü verilmiştir. Sonuç olarak Cumhuriyet dağılmıştır.³⁰²

Alihan Töre, bu müzakerelerden memnun değildir. Alihan Töre’nin müdahaleleriyle müzakereler bir sonuca bağlanılamadığı için ondan kurtulmak istemişler ve ona bir komplo kurmuşlardır. 8 Haziran 1946 tarihinde Alihan Töre’nin masasında isimsiz bir mektup bulunmuş ve bu mektup da onun istifa etmesi istenmiştir. Bu mektup ile ilgili soruşturma yapılmış ve mektubun Sovyet konsolosluğunun siparişi üzere, İmin

²⁹⁸ Shokirova, 94.

²⁹⁹ Shokirova, 94.

³⁰⁰ Demirağ, 242; Feruza Shokirova’nın Türkistan Aydınlarından Alihan Töre (1885-1976) Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri adlı yüksek lisans tezinde bu anlaşmanın 15 maddeli olduğu yazmaktadır. Bkz, Shokirova, 94-95.

³⁰¹ Tuncer, 154.

³⁰² Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 15.

Mahsum isimli kişi tarafından yazıldığı ve Alihan Töre namaza gittiği zaman Bekir isimli bir asker tarafından masasına bırakıldığı ortaya çıkmıştır.³⁰³

13 Haziran'da Alihan Töre Sovyet Konsolosluğunun 2. Ev olarak bilinen binasında yapılacak olan toplantıya davet edilmiştir. Bu davet mektubunda, Doğu Türkistan'ın istikbali konuşulacağı ve Alihan Töre'nin bu konudaki fikirlerinin önemli olduğu yazıyordur. Alihan Töre, 2. Ev'e geldiği zaman tutuklanmış ve Korgas şehrine götürülmüştür. Aynı gün Alihan Töre'nin oğlu Asılhan Töre 2. Ev'e çağrılarak ona Alihan Töre'nin el yazısıyla "*Oğlum Asılhan, ben vatanın faydası için birkaç gün gecikebilirim. Beni merak etmeyin. Bu konuyu sakince bizim üyelere de bildir ve sessizce kulaklarına fısıldayiver. Baban, Alihan Töre. 13 Haziran 1946.*" yazan bir mektup verilmiştir.³⁰⁴

Urumçi'de kurulacak olan karma hükümette Çinliler ve Ruslarla birlikte Doğu Türkistan Cumhuriyeti üyeleri de temsil hakkı elde etmişlerdir. Milliyetçi Çinli General Chang Chih-Chung valilik, Ahmet Can Kasimi ve Burhan Şehidî vali yardımcılığı görevlerine getirilmiştir.³⁰⁵ Yeni hükümet; 25 kişi ile kurulacak ve bunların 15'i Doğu Türkistanlı ve 10'u Çinli olacaktır. Çincenin yanında Uygurca ve Kazakça da resmi dil olacaktır. Herkesten gelirine göre vergi alınacaktır. Hükümetin başkanlığına Çang Çih-Çung, başkan yardımcılığına Burhan Şehidî ve Ahmedcan Kasimi getirilmiştir.³⁰⁶

Alihan Töre'nin ortadan kaybolmasına Osman Batur'un tepkisi büyük olmuştur. Osman Batur, yeni kurulan hükümeti tanımadığını ilan ederek, Alihan Töre'nin geri gelmesini istemiştir. Alihan Töre, Korgas'da birkaç gün saklandıktan sonra uçakla Taşkent yakınlarındaki Dormen köyüne götürülmüştür. Daha sonra Taşkent'in Kâh Ata mahallesine getirilmiş ve hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır.³⁰⁷

³⁰³ Shokirova, 95.

³⁰⁴ Shokirova, 95.

³⁰⁵ Amine Tuna, **Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık**, 1. Baskı, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı Araştırma ve Yayınlar Birimi, 2012, 70.

³⁰⁶ Demirağ, 242.

³⁰⁷ Shokirova, 98.

19 Mayıs 1947 yılında resmi talimat verilerek Guo-Min-Dang yönetimi yanlısı olduğu söylenen³⁰⁸ Uygur asıllı Dr. Mesut Sabri, ülkenin hükümet reisi seçilmiştir.³⁰⁹ Mehmet Emin Buğra, “Tüm Doğu Türkistanlı Gençler Kültür Uyuşması” adlı bir dernek kurmuş ve Doğu Türkistanlı gençleri milliyetçi bir dernek çatısı altında toplamak istemiştir. Bu dernekten sonra Doğu Türkistan Milliyetçi Partisi kurulmuştur.³¹⁰ Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin’i Eyalet Hükümet Sekreterliğine, Canımhan Hacı’yı da Maliye Nazırlığına getirmiştir.³¹¹ Mesut Sabri, Guo-Min-Dang yönetimi yanlısı olmasına rağmen uygulanan yanlış siyaseti çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Yeni vali, Çinli değil bir Uygur Türkü idi. Hükümette görev alan bu üç kişi dışında kabinede iki de Kazak vardı. Bunlardan birisi Salis Emreoğlu’dur.³¹² Salis Emreoğlu ve Abdülkerim Abbas, İsa Yusuf Alptekin’in yardımcılarıdır.³¹³ İlk defa bir Uygur Türkü’nün genel vali yapılmasındaki amaç, Sovyet taraftarı Uygurlar ile Sovyet aleyhtarı Uygurların arasını bozmak, halkın üzerindeki Rus etkisini kırmaktır.

Mesut Sabri’nin hükümet reisi olmasına halk çok sevinmiştir. Gazete ve dergilerde bu halkın sevincini belirten bazı şiirler yazılmıştır. Bunlardan bir tanesi şu şekildedir:

“Bülbülümün bahçivani

Milletçimiz Baykozi’dir.

Türk adını dünyaya tanıtmak kaygısıdır.

Uyandırıp ilini Türklük sazını çalgısıdır.

Demmu dem atlayıp kadem

Bülbülüme sen sual sorarsan,

Gülistan vatan, Baykozi millet için kıymetli bir pırlantadır.

³⁰⁸ Tuncer, 66.

³⁰⁹ Vahidi ve Uyguri, 30-31; Dauliatova, 53; Hayit, 38; Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 85.

³¹⁰ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 84-85; Eser Saka, **Düşten Geleceğe Doğu Türkistan**, Ankara: TDV Yayınları, 2009, 21.

³¹¹ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 84-85; Kesici, **Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye’ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-2**, 18; Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, 78; Tuncer, 156-157.

³¹² Godfrey Lias, **Göç**, M. Çağrı(Çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973, 186.

³¹³ Gayretullah, **Altaylarda Kanlı Günler**, 95-96.

Kardeş Buğra ve İsa Bek, onun cevheridir.

Bülbülümün bu büyük bahçıvanları dermanıdır.”³¹⁴

Dr. Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf Beyler, Hükümet’te göreve başladıktan sonra reform yapmışlardır. Bu reformları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a- İsa Yusuf Alptekin müdürlüğünde ve Mehmet Emin Buğra’nın başyazarlığında “Altay Yayınevi” kurularak, milliyetçilik fikirleri aşılarmaya başlamıştır.
- b- “Sinkiang” adı yerine “Şarkî Türkistan” ismi kabul ettirilmeye çalışılmıştır.
- c- Resmi yazılar Türkçeleştirilmiştir.
- d- Okullarda Çin tarihi yerine Türk tarihinin okutulmasına önem verilmiştir.
- e- Doğu Türkistan halkının Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, vb. şeklinde sınıflandırılmasının doğru olmadığı görüşü savunulmuştur. Çünkü bu boyların hepsi Türk’tür.
- f- Doğu Türkistan halkını coğrafi, ekonomik ve idari yönden sınıflandırmak mümkün değildir.
- g- Doğu Türkistan halkının konuştuğu diller ayrı ayrı diller değildir. Türkçe’nin farklı lehçelerinden oluşmaktadır. Bu lehçelere göre birbirinden farklı “halklar” şeklinde bir ayırım yapılamaz.

Altay yayınevinin yayım organı “Erk” gazetesinin bir kupürü:

Üstte “Dilde, Fikirde, İşte Birlik”, gazete başlığının sağında, “Biz Milliyetçiyiz. Biz Halkçiyiz. Biz İnsaniyetçiyiz”, solunda ise, “İrkımız Türk’tür, Dinimiz İslam’dır, Yurdumuz Türkistan’dır” cümleleri yazılıdır.³¹⁵

İlk defa olarak üç Türkistanlı, Dr. Mesut Sabri “Genel Vali”, İsa Yusuf “Hükümet Genel Sekreteri” ve Canım Han Hacı ise “Maliye Bakanı” olarak görev almıştır.³¹⁶ Çin hükümetinin Türkistan halkına uyguladığı Çinlileştirme politikası halkı Sovyet Rusya’ya yakınlaştırmıştır. Çin, halkın üzerindeki Rus etkisini kırmak için ilk defa bir Uygur’u genel vali yapmıştır.³¹⁷

³¹⁴ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 85-86.

³¹⁵ Bekin, 108.

³¹⁶ Adıbelli, 103; Şahin, 119-120; Dauliatova, 28.

³¹⁷ Demirağ, 242; Keskin, 71-72.

Mesut Sabri Bayozi vali olduktan sonra, Doğu Türkistan'ın eski Umumi Valisi Chang Chih-chung, Kansu'nun başkenti Lancu'ya geri dönmüştür. Chang Chih-chung döneminde kurulan Karma Hükümet'in genel sekreteri Liu Meng-hsun ise kuzeybatı eyaletlerinin askeri komutanlığı müşavirliği görevini yürütmüştür.³¹⁸ Chang Chih-chung, Kuzey Batı Çin Bölgesi Başkumandanlık Asayışı Koruma Karargâhı Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Eskiden bu görevde olan kişi Çang Kay-şek idi. Chang Chih-chung için yeni görevi aslında terfii niteliği taşıyordur.³¹⁹

Üç Efendiler Doğu Türkistan'a döndükten sonra, gençler arasında milli bilinçlenme oluşmaya başlamıştır. Bu gençlerin, Üç Efendilerin milliyetçilik ve vatan hakkında konuştuğu konulardan etkilendiklerini söylemek mümkündür. Bu gençler; *“Eğer anlaşma olursa bu yurttan özgürlük olacak demektir. Bir harekete girenleri hapse atsalar da eskisi gibi öldürülmüyorlar. Eğer anlaşmadan mücadeleye devam edersek merkezden gelenler geri döndüklerinde yerli hükümet bizim gibi gençleri hiç sağlam bırakmaz. Gidecek yerimiz de olmadığı için o gün bizim için ölüm günü olacaktır demektir. Bunun için eskisi gibi boş vakit geçirmeyelim. Bir iş yaparak ölürsek de gözümüz arkada kalmaz”* düşüncesindedirler.³²⁰

İbrahim Muhiti, Fakir ve Tursun Vahidi ile Mecid Zahidi gibi kişiler tarafından merkeze gönderilmek üzere bir dilekçe hazırlanmıştır. Dilekçeyi yazmadan önce tasarısını halka okuyarak onların imzasını almışlar ve daha sonra dilekçe hazırlanmıştır. Bu dilekçede, yurdun ihtiyacı olan küçük meselelerden ve muhtariyet konusundan bahsedilmiştir. Çin hükümeti, dilekçeyi yazan kişileri gizli iş yapmakla suçlamasın diye hükümette yer alan bazı ileri gelen kişilerin desteği alınmıştır. Daha sonra imzasız ve sahipsiz bir şekilde dilekçe, Mesut Sabri Bey'e teslim edilmiştir.³²¹

Gazetelerde vatan ve millet konulu yazılar çoğalmaya başlamış ve bu da hükümeti rahatsız etmiştir. Gazeteler denetim altına alınmıştır. Bundan sonra yukarıda bahsettiğimiz gençler, halk adına bir gazete veya dergi çıkarmak istemiştir. Han-Tanrı isimli bir dergi çıkarmaya karar vermişlerdir ancak hükümet, *“Bunların arkasında İli tarafının eli var. Bunlar, hükümete karşı gizli teşkilat kuracaklar”* diyerek dergiyi

³¹⁸ Tuncer, 215.

³¹⁹ Lias, 187.

³²⁰ Kadiri, 145-146.

³²¹ Kadiri, 146.

çıkarmak isteyen kişileri korkutmaya çalışmıştır. Bu gençlerden İbrahim Turdi, Salih Efendi, İbrahim Muhiti ve Polat Kadiri sorguya çekilmiştir.³²²

Hükümet, bu şekilde gençleri korkutamayacağını anlayınca onlara destek oluyormuş gibi görünmek isteyip onları kendi yanlarına çekmeye çalışmıştır. Gençler ise, “*Siz bize rehber olunuz, bize yardım ediniz ve yol gösteriniz*” diyerek hükümete inanıyor gibi yapmış ve bunun sonucunda da hükümet liderleri yardımlarda bulunmuşlardır. Sonuç olarak ise 7 milyon yardım toplanmış ve dergi çıkarılmıştır. Yani bu gençler başarılı olmuştur.³²³

1932 yılında İsa Yusuf Beyin 1934 yılında Mesut Sabri Beyin, 1943 yılında da Mehmet Emin Beyin Çin’de yapmaya başladıkları çalışmalar, 1945 yılına kadar sürmüştür. 1946 yılında Altay Neşriyat Evi açılmıştır.³²⁴ Urumçi’de Han-Tanrı ve Altay dergileri çıkartılmıştır. Dil ve edebiyat konferansları verilmiştir.³²⁵

Altay Neşriyat Evi’nde “Uruş Haberi”, “Yurt”, “Altay”, “Tıyaşan” adlı dergiler çıkarılmıştır. Bu dergilerde Mehmet Emin ve Mesut Sabri Beyler başta olmak üzere yazarlar Türkçülük konularında yazılar yazmıştır. Türkiye’de bulunan Sadri Maksud Arsal’ın yazıları da bu dergilerin bazı sayılarında yayınlanmıştır. Mesut Sabri Baykozi’nin “Uluğ Ana”, ”Niyaz Kız”, “Teime Çatmalar”, “Türklük Oranı”, “İlk Öğretmen”, “Nutuk” eserleri de Altay Neşriyat’ta yayınlanmıştır.³²⁶

Mesut Sabri, Türkiye’de eğitim almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Doğu Türkistan’a döndüğünde halkın kurtuluşunun insanların eğitilmesiyle olacağını düşünmüştür. Ona göre vatanın kurtuluşu, halkın cahillikten kurtulmasıyla milli duyguların canlandırılmasıyla mümkündür.³²⁷ Bunun için, Nanking’e adam göndererek, 240.000 adet kitap bastırması ve okullara dağıttırmasıdır. Kurslar açılmış ve öğretmenlere vatan millet sevgisi aşılanmıştır. Halka, özellikle gençlere kendi tarihleri öğretilmeye ve kendi milletini tanıtılmaya çalışılmıştır.³²⁸

³²² Kadiri, 146-147.

³²³ Kadiri, 147.

³²⁴ Tuncer, 156.

³²⁵ Vahidi ve Uyguri, 32.

³²⁶ Kaşgarlı, 103.

³²⁷ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 76.

³²⁸ Vahidi ve Uyguri, 32-33.

Bunların dışında Erk ve Yalkın adlı gazeteler çıkartılmış ve “milletimiz Türk, yurdumuz Türkistan.” “Biz milliyetçiyiz, halkçiyiz ve insaniyetçiyiz” diyen şiirleri öğretilmiştir. Büyük şehirlerde kütüphaneler açılmıştır. Halkın elinde bulunan eski eser ve antikalar toplanarak kütüphanelere verilmiş ve halka açılmıştır.³²⁹ Erk ve Yalkın gazetelerinde, “İslâm’ı Koruma Cemiyeti” adıyla kurulan teşkilatın her şeye karıştığını, Doğu Türkistan halkının Türk olduğunu, “Uygur”, “Kazak” ve “Kırgız” gibi terimlerin boyların isimleri olduğunu yazmışlardır. Dergiler sayesinde Mehmet Emin ve İsa Yusuf Beyler, bu boyların aynı etnik kökenden geldiklerini yani Türk olduklarını ve aynı kültüre sahip olduklarını anlatmışlardır.³³⁰ Erk gazetesinin sağ üst köşesinde Erk Gazetesi, onun altında da İsmail Gaspıralı’nın “dilde, fikirde, işte birlik” sözü yazmaktadır. Gazetenin her sayısında “hak kuvvetten üstündür, halk hükümetten üstündür” ibaresi yer almaktadır.³³¹ Gazete başlığının sağında, “*Biz Milliyetçiyiz. Biz Halkçiyiz. Biz İnsaniyetçiyiz*”, solunda ise, “*İrkımız Türk’tür, Dinimiz İslam’dır, Yurdumuz Türkistan’dır*” cümleleri yazılıdır.³³² Erk gazetesinin sahibi ve yazarlarından bazıları hükümet üyesidir. Bunun için “Erk” gazetesinde çıkan yazılara Çin yönetimi sansür uygulayamamıştır.³³³

Gazete ve dergilerin yayınlanması dışında İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra, “Yusuf Has Hacıp Kütüphanesini” kurmuş ve bir İlmi Heyet meydana getirmişlerdir. İlmi heyetin başkanı Mehmet Emin Buğra olmuştur. Kütüphanenin tarih-coğrafya bölümü, dil bölümü, telif-tercüme bölümü olmak üzere üç bölümü bulunmaktadır.³³⁴

Dilde, fikirde, işte birlik, dinimiz İslam, milletimiz Türk, vatanımız Türkistan düşüncesiyle yayın yapan Altay Neşriyat’da, Altay, Erk, Yalkın gibi gazetelerin yanı sıra Mehmet Emin Buğra’nın “Kalem Küreşi”, “Şarki Türkistan Tarihi” adlı eserleri, İsa Yusuf Alptekin’in “Esir Doğu Türkistan İçin” adlı eseri yayınlanmıştır. Bunun dışında Erk gazetesinde İsa Yusuf Alptekin’in “Ben ve Benim Gayem” adı altında yazısı yayınlanmıştır.³³⁵

³²⁹ Vahidi ve Uyguri, 32-33.

³³⁰ Tuncer, 160-161.

³³¹ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 83-84.

³³² Bekin, 108.

³³³ Kaşgarlı, 103-104.

³³⁴ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 83-84.

³³⁵ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 77.

1948 yılında Hacı Yakup Anat, Abdullah Temen ile birlikte Latin harfli Uygur alfabe hazırlayarak Medeniyet isimli bir gazete çıkarmıştır. Bu gazetede 8'i ünlü 24'ü ünsüz olmak üzere 32 harf kullanılmıştır. Gazete, 5 sayı yayımlanmış ve halkın tepki göstermesiyle yayından kaldırılmıştır. Bu gazetenin yayımlanmasında bütün Türk lehçelerine hitap eden Şura dergisinden etkilenilmiştir. Mesut Sabri Baykozi öğrenciler için hazırlanacak olan ders kitaplarının dilinin, derginin diline uygun olmasını istemiştir. Bu sebeple derginin yayın sürecinde Mesut Sabri, Milli Eğitim Bakanlığı'nda görevli 2 öğretmeni göndermiştir.³³⁶

Doğu Türkistan halkının Çin zulmüne karşı yürüttüğü mücadeleyi dünyaya duyurulması için, bilimsel çalışmalar yapılması gerekmektedir. Doğu Türkistan'ın yakın geçmişiyle ilgili eserler veren, Mehmet Emin, İsa Yusuf ve Mesut Sabri Beylerin hayatları ve çalışmalarının önemi büyüktür.

Doğu Türkistan'da yetişen Mesut Sabri, İsa Yusuf ve Mehmet Emin Beyler, hem devlet adamı hem de milli mücadele liderleridirler. Üç Efendiler'in fikri doğrultusunda ilerleyen başka önemli kişilerde yetişmiştir ve bunlar da "Üç Efendiciler" olarak adlandırılmıştır. Üç Efendicilere örnek olarak Kurban Koday, Cengizhan Damolla, Abdusattar Bülbül, Polat Kadiri, Abdurrahim Ötkür, Hacı Yakup Anat gösterilebilir.³³⁷

1948 yılında Nanking'de toplanan kurultayda ülkenin adı Sinkiang yerine "Çini Türkistan", orada yaşayan halka da "Türk" denmesi kabul edilmiştir.³³⁸

Mesut Sabri, çiftçilerin su ihtiyacı karşılamak için yeraltı su kanallarını genişlettirmiş ve yeni su yolları yaptırmıştır. Bu su yollarının yapımında Mesut Sabri, kendi cebinden de yardımda bulunmuştur. Çiftçilere yapılan yardımın dışında diğer yoksul halka da odun ve kömür dağıtılarak destek olunmuştur.³³⁹ Urumçi'de çalışan 90 fırın sahibine un verilmiş ve onlara ucuz ekmek yaptırılarak yoksul halka dağıtılmıştır.³⁴⁰

Mesut Sabri, vali olduğu ilk zamanlarda Çin'e yakın davranmıştır. Yakın davranmasının sebebi ise müstakil bir devlet kurmak istemesidir. Ancak bu Çin'e

³³⁶ Anat, **Hayatım ve Mücadelem**, 68.

³³⁷ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 76.

³³⁸ Vahidi ve Uyguri, 33-34.

³³⁹ Vahidi ve Uyguri, 33, Mesut Sabri Baykozi'nin kızı Gültekin Pehlivan, hükümet katkısının yeterli olmadığı için Mesut Sabri'nin 4100 gr. altın ve bunun dışında nakit para yardımı yaptığını yazmaktadır. Bkz. Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 16.

³⁴⁰ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 17.

yakınlık durumu zamanla Çin'e karşı olmak şeklinde değişmiştir. Mesut Sabri, vatansever, düşmana yaranmaya çalışmayan, Çin'in kuklası olmayan bir kişidir ve böyle olduğu için de ne Rusya tarafından ne de Çin tarafından sevilmemiştir. Mesut Sabri, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş ancak Çin askerleri onu, Çin merkezi hükümetine ayrımcılık yapıyor diye şikâyet etmiştir. Mesut Sabri'nin egemenlik istemesi ve yapılan şikayetler sonucunda görevden alınmasına karar verilmiştir. Bundan sonra Chang Chih-Chung'un Mesut Sabri'ye yazdığı bir mektup vardır. Bu mektup;

A- Çinlilere karşı olma konusu:

Şincan'daki askeri, mülki yetkililerin bildirdiklerine göre: İsa Bey'in idaresinde çıkmakta olan bir gazetede, Çinlilere ve askeri erkâna karşı ara açmaya yönelik kışkırtıcı makaleler yayınlanmakta olduğu, bunlar devam ederse, Şincan'ın geleceği için endişe verici bir durum ortaya çıkar. Sizlerin idare etmekte olduğunuz şimdiki hükümet kötü duruma düşecektir. Sizler gazetenizde Çinliler' e karşı durmayı bir nevi ilke edindiniz. Sizlere göre bu adalet mi? Belki İsa Bey Çinlilere karşı durmaya rehberlik yapıyor, demek yersizdir. Öyle de olsa samimi düşünmeyi ümit ederim.

B- Merkezi hükümete karşı olma meselesi:

Farzimalah merkezi hükümet bazı konularda bizi kollayarak tam destek veremiyor. Amma bilmemiz gereken konular var. Bu günlerde merkezi hükümet çok güç durumda merkez hükümet Şincan'a yardım etmeyi istemiyor değil. İsteği olsa da desteği yok. O yüzden geçici zorlukları bahane ederek merkeze itiraz etme adil değil.

C- İstiklal meselesine gelince:

San-Min-Cu'yi (3 halkçılık)daki istiklali konusunu uygulayabiliyor diye düşünebilirsiniz, her millet gelecekte müstakil olabilir. Şincan'ın da bugünkü durumunda müstakilliği düşünmeye imkanı var mı? Şayet Şincan'da müstakillik olabilirse; devlet askeri gücünü bütün mülki organlarını geri götürmeye zorunlu olur. İyice düşünmeli, müstakil öyle boş laf değil onun için şart şeraitin uygun olması lazım.

D- Demokratik siyaset ve milletler barışına gelince:

Demokratik siyasetin Şincan'daki durumu şöyle: ülkeli, şehir kasabada heyetler kuruldu. Bütün vilayetlerde valiler, kazalarda kaymakamlar halk tarafından seçildi.

Böyle demokratik yolun uygulanması Şincan'da barışın gelmesinin temeli sayılır. Son olarak sizlerin aşağıdaki birkaç nokta üzerinde düşünerek cevap vermenizi ümit ederim:

1- Sizlerin Şincan'daki devlet silahlı kuvvetlerinden ne gibi şikayetleriniz var? Ayrı ayrı açıklayınız.

2- Sizlerin arzu ettiğiniz istiklalin ne zaman olmasını münasip diye hesaplıyorsunuz? Merkezden neleri umut ediyorsunuz?

3- İstiklali yola koyduktan sonra hangi şekli kullanmayı düşünüyorsunuz? Ona inancınız nasıl? İstiklal alındıktan sonra aranızda anlaşmazlık çıkmamasına kefalet verir misiniz?

Bunların hepsi Şincan'ın geleceği için çok önemli meseleler olduğundan benim onları açık olarak bilmem gerek.

4- Sizlerin istediği müstakilliği devlet vermiyor değil. O konuyu düşünmek gerek. Bu ise az sanlı milletlerin haklı arzusu. Lakin bu haklı istekler merkezi hükümete itiraz. Çinlilere karşı durmaya vasıta olmamalı. Bu ise hiçbir şekilde maksada varmanın iyi bir yolu değil. Sizlerin bu konuyu iyi düşünerek, iyi cevap vermenizi ümit ederim. Saygılarımla Zhang Zhi Zhong 10 Kasım 1937, Lan chou, Çin.³⁴¹ Bu mektup, gerek Gou Min-Dang gerekse Komünistlerin, Mesut Sabri'nin egemenlik istemesine karşı olduklarının bir ifadesidir.

İlk defa bir Uygur Türkü'nün genel vali yapılmasındaki amaç Sovyet taraftarı Uygurlar ile Sovyet aleyhtarı Uygurların arasını bozmaktır. Ancak Mesut Sabri'nin valiliği boyunca eğitim sistemi ile halka vatanseverlik aşılınmış ve milli duygular canlandırılmıştır. Yani Çin'in beklediği gibi bir bölünme değil, Türkçülük politikası sonucu Türkler arasında birlik söz konusu olmuştur. Bu da Çin'i ve Rusya'yı telaşlandırmıştır. Çin Hükümeti, Mesut Sabri Beyin güçlenerek Çin'den ayrılmasından endişeleniyordur ve bekledikleri gibi bir bölünme olmamıştır. Bu sebeplerle Çin hükümeti, Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u 1 Ocak 1949 tarihinde görevden uzaklaştırarak yerine Rus yanlısı Burhan Şehidi'yi göreve getirmiştir.³⁴²

³⁴¹ Vahidi ve Uyguri, 35-36-37.

³⁴² Demirağ, 242; Tuncer, 157-215-216; Kesici, **Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-2**, 18; Keskin, 71-72; İsmail Şentürk ise, 1980'den Günümüze Türk

Bu sebepler dışında bir de Çin Komünist kuvvetleri birçok eyaleti ele geçirmiş ve ilerlemeye devam ederken Çin Milliyetçileri, Rusya'nın bu durumdan istifade ederek Doğu Türkistan'ı istila etmesinden korkmuşlardır.³⁴³ Bu yüzden Rusların en çok kuşku duyduğu kişileri yani milliyetçileri görevden uzaklaştırarak Rusları oyalamak istemişler ve bu nedenle Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u görevden uzaklaştırmışlardır. Mesut Sabri'nin yerine gelen Burhan Şehidî, makam ve mevkie önem veren bir insandır. Ne Ruslar ne de İli ihtilalcileri onunla birlikte çalışmak istememişlerdir.³⁴⁴

Osman Batur ise yaşananları dikkatle takip etmiş ve etrafına topladığı kişilerle "Milleti Yükseltme Cemiyeti"ni kurmuştur. Bu cemiyet ile göçebe Kazak boylarını bir araya toplamıştır. Böylece Komünizm tehlikesine karşı sağlam bir cephe oluşturmuştur.³⁴⁵

1949 yılında Burhan Şehidî hükümet reisi olunca Sovyet karşıtı yayın yapan Yalkın gazetesi kapatılmıştır. Mesut Sabri Baykozi'nin daha önce Çin'de çıkarttığı Yurt Gazetesi Altay Neşriyatı tekrar çıkarılmaya başlanmıştır. Burhan Şehidî, Yurt gazetesinin yeniden çıkarılmasına önce karşı çıkmıştır ama fakat Mesut Sabri, daha önceden İçişleri Bakanlığından izin almış ve bu izni Burhan Şehidî'ye göstermiştir. O da izni görünce karşı çıkmaktan vazgeçmiştir.³⁴⁶

Burhan Şehidî, Çin'e bağlı olarak hareket etmiştir. Ancak Ruslara da bilgi sızdırmıştır.³⁴⁷

1948 yılında Mesut Sabri'ye Ablay Han nişanı verilmiştir. Ablay Han, XIX. yüzyılda Ruslara karşı verilen bağımsızlık mücadelesiyle bilinen bir kişidir. Bu nişana "Hürriyet Madalyası" da denmektedir. Bundan sonra da görevden alınmıştır.³⁴⁸

Yazılı Basınında Doğu Türkistan adlı yüksek lisans tezinde, Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u Rus yanlısı oldukları için görevlerinden azledildiklerini yazmaktadır. Bkz: İsmail Şentürk, 1980'den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Manisa: 2018, 24; Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, 78; Gültekin Pehlivan, Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan adlı kitapta Mesut ve İsa Beylerin görevden alındığı tarihi 17.07.1948 olarak belirtmektedir. Bkz. Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 91.

³⁴³ Kadiri, 189.

³⁴⁴ Karahoca, 27.

³⁴⁵ Ömer Kul, Tekin Tuncer, **XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler**, Nesrin Sarıahmetoğlu- İlyas Kemaloğlu (Haz), Yeditepe Ofset, İstanbul: 2015, 212.

³⁴⁶ Anat, **Hayatım ve Mücadelem**, 69.

³⁴⁷ Nezir Biçen, Göç, Uyum, Sorunlar Zeytinburnu'nda Yaşayan Doğu Türkistanlılar Örneği (Yüksek Lisans Tezi), Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2018, 28-29-30.

³⁴⁸ Lias, 203-204.

Mesut Sabri görevden alındıktan sonra kendisine İran büyükelçiliği görevi teklif edilmiş ama o vatanından ayrılmak istemediği için bu teklifi kabul etmemiştir. Mehmet Emin Buğra, genel vali yardımcısı olmuş, Mesut Sabri ise 5 Nisan 1951 yılında Komünist idareciler tarafından tutuklanmıştır.³⁴⁹ Mesut Sabri Bey, Teftiş Kurulu Başkanı olunca ona bir ev verilmiş, Mesut Bey hükümet reisiyken de görevden ayrıldıktan sonra bu evde yaşamıştır.³⁵⁰

Mehmet Emin Buğra'nın genel vali yardımcısı yapılmasının nedeni halkın tepkisini çekmemektir. Burhan Şehidî hem Rusya'yı hem Çin'i memnun etmek istemiş ve bu sebeple ikiyüzlü bir siyaset izlemiştir. Mehmet Emin Buğra vali yardımcısı görevi kendisine verilince Mesut Sabri Baykozi ve İsa Yusuf Alptekin ile görüşerek bu konu hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Mesut Sabri ve İsa Yusuf ise görevlerinden azledilmişlerdir ve hükümetten üç milliyetçinin aynı anda ayrılmasını istememiş, bu yüzden Mehmet Emin Buğra'nın vali yardımcısı olmasına olumlu yaklaşmışlardır. Çünkü hükümette görev alan onlardan başka milliyetçiler de vardır ve bu milliyetçilerin bir liderin korumasına ihtiyaçları vardır. Bunun dışında Mehmet Emin Buğra vali yardımcısı olunca Mesut Sabri ve İsa Yusuf, Mehmet Emin Buğra'ya kırılır mı, aralarında her hangi bir sorun olur mu gibi şeyler asla düşünmemesini söylemişlerdir.³⁵¹

Burhan Şehidî'nin genel vali olduğu sırada Çin'de yönetim değişmiş, Mao Tse Tung'ın liderliğini yaptığı komünistler iktidara gelmiştir. 1949 yılında bölgenin hemen hemen tamamını ele geçirmişlerdir.³⁵² Burhan Şehidî, Çin Komünist Partisi'ne teslimiyetini ve bağlılığını ilan etmiş ve böylece Komünist Parti kuvvetleri hiçbir askeri direnişle karşılaşmamış, Doğu Türkistan'ı barışçıl bir şekilde ele geçirmiştir.³⁵³

Pekin hükümeti günümüzde Çin topraklarındaki duruma tamamıyla hakimdir. Doğu Türkistan halkının Pekin hükümetine savaş açması bir felaketle sonuçlanabilir. Doğu Türkistan davası ancak uluslararası bir güç ile düzelebilir. Bu sebeple milliyetçiler, hür

³⁴⁹ Adıbelli, 104-105; Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 72-73; Dauliatova, 28.

³⁵⁰ Pehlivan, **Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan**, 95-96.

³⁵¹ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 86-87.

³⁵² Başak Kaya, **Doğu Türkistan Sorununun Siyasal ve Hukuksal Boyutları ve Uluslararası Yansımaları (Yüksek Lisans Tezi)**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2016, 18.

³⁵³ Tuna, 71-72.

dünyanın himayesine sığınmaktan başka çare bulamamışlardır. Bunun için İsa Yusuf ve Mehmet Emin Beyler pek çok kişiyle birlikte, kafileler halinde Hindistan ve Pakistan'a gitmek zorunda kalmışlardır.³⁵⁴

Doğu Türkistan'da bulunan Tungan askerlerinin komutanlığını General Ma Chin-shan yapıyordu. Ma Pu-fank ise Kuzey Batı Çin'e başkomutan olarak atanmıştır. Ma Pu Fank'ın komutan olması Ma Chin-shan'ı memnun etmiş ancak Burhan Şehidi'yi endişelendirmiştir. Çin Derneğinde bir toplantı düzenlenerek, Ma Pu-Fank'ı tebrik etmek için Uygur, Kazak, Çinli ve Tunganlardan oluşan bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu heyetin başkanlığını ise İsa Yusuf Alptekin yapacaktır. Mesut Sabri ve Mehmet Emin Beyler, İsa Yusuf Alptekin'e General Tao Chi-yüeh'in yerine General Ma Chin-shan'ı başkomutan tayin ettirtmeye çalışmasını ve Ma Pu-Fank'ın Burhan Şehidi'yi görevden azletmesini söylemesini istemişlerdir.³⁵⁵

İsa Yusuf Alptekin'in Ma Pu-Fank ile görüşmesi şu şekildedir;

Elinize iyi bir fırsat geçti. Yapılacak iş, Çin esaretindeki bütün milletlere istiklal hakkı tanımaktır. Hatta Çinli Müslümanlara, Moğollara, Tibetlilere, Doğu Türkistanlılardan oluşmuş Federe bir devlet kuralım. Bunun başına siz başkan olun. General Tao Chi-yüeh'in yerine yeğeniniz Ma Chin-shan'ı getirin. Ve Burhan'ı azledin, yerine Mehmet Emin Buğra'yı Eyalet Hükümeti başkanı yapın. Doğu Türkistan'daki 100 bin kişilik Çin kuvvetlerinin 50 bin kişilik silahını, emir verin Müslüman-Türklere teslim etsinler. Şimdi hemen hemen merkezi Çin'le irtibatınız kesilmiş durumda. Merkez sizi cezalandırabilecek durumda değil. Çinli Müslüman, Moğol, Tibet ve Doğu Türkistan'daki kuvvetler birleşip Komünist Çin'e karşı koyalım. Sizin bölgenize girmesinler" demiştir.³⁵⁶

İsa Yusuf Alptekin, General Ma Pu-fank'ın yanındayken General Tao Chi-yüeh gelmiş ve İsa Yusuf Alptekin, General Tao'nun orda öldürülmesini ve yerine Ma Chin-shan'ı tayin edilmesini, bunun dışında Burhan Şehidi'yi görevden alarak yerine Mehmet Emin Buğra'yı getirmesini söylemiştir. Ma Pu-fank ise Komünist Çin ile Milliyetçi Çin arasındaki savaşın sonucuna göre hareket edeceğini İsa Yusuf Alptekin'e

³⁵⁴ Kadiri, 189-190.

³⁵⁵ Tuncer, 217-218.

³⁵⁶ Tuncer, 218-219.

belirtmiştir. Bundan sonra Alptekin, 3 Eylül 1949'da Doğu Türkistan'a geri dönmüştür.³⁵⁷

Mesut Sabri, valilik görevinden ayrıldıktan sonra bir sene kadar evinde, gerektiği zamanlarda hastaları muayene ederek ve dinlenerek vakit geçirmiştir.³⁵⁸ Milliyetçiler ve Komünistler arasında üç yıl süren savaşın sonucunda, 1 Ekim 1949'da, Komünist Mao Zedong, Pekin'in Tiananmen Meydanı'nda bir bildiri okumuş ve Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir³⁵⁹ ve yine Mao Tse Tung hükümet kurularak resmi işlere başlanmıştır.³⁶⁰

Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyet Rusya tarafından tanınmıştır. Rusya, Bolşevik İhtilali'nden sonra Batı Türkistan üzerinde güçlü bir denetim oluşturmuştur. Bölgenin yüzyıllarca "Türkistan" olarak bilinen adı reddedilmiş ve bu topraklar "Sovyet Orta Asyası" olarak adlandırılmıştır.³⁶¹

3.5. Mesut Sabri Baykozi'nin Akıbeti

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti, beş sene yaşamış, 1949 yılında Stalin'in baskısıyla ÇKP ile birleşmeye mecbur kalmıştır. Böylece Doğu Türkistan 1949 yılında Kızıl Çin tarafından işgal edilmiş ve bağımsızlığını kaybetmiştir.³⁶² Urumçi'de Başkomutan Tao-Si-Yu ve Buhran Şehidi 26 Eylül 1949 tarihinde Çin Komünistlerine teslim olmuşlardır. Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin ise yurdu terk etmiş ve böylece Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti yıkılmıştır.³⁶³

Stalinciler ile Maocular birleşerek ve Ahmetcan Kasımî başkanlığındaki Türkistan inkılabının yetkililerini yok etmişlerdir. Mesut Sabri'nin mücadelesi sonucunda elde edilmiş olan "Çini Türkistan" ve "Türk" adları, kabul edilmiş muhtariyeti düzenlemesi yürürlükten kaldırılmıştır.³⁶⁴

³⁵⁷ Tuncer, 219-220.

³⁵⁸ Vahidi ve Uyguri, 42.

³⁵⁹ Kaya, 18.

³⁶⁰ Vahidi ve Uyguri, 42.

³⁶¹ Dauliatova, 61.

³⁶² Şemseddin, 28-29; Aynural, 14.

³⁶³ Bakır, **Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra**, 90.

³⁶⁴ Vahidi ve Uyguri, 42.

Komünist Çin hükümeti, Askeri Kontrol Komiteleri kurarak 1951 yılının sonlarına olan bütün isyanları bastırmıştır. Mesut Sabri dâhil, Doğu Türkistan’da komünistler ile mücadele eden 72.705 kişi idama mahkûm edilmiş, pek çok kişi vatanından ayrılmıştır. Göç etmek zorunda kalan kişilerden bazıları, komünistler tarafından öldürülmüş, sağ kalanların birçoğu da Hindistan’a ulaşmaya çalışırken sefalet içinde hayatını kaybetmiştir.³⁶⁵

Çin iktidarına karşı çıkan bazı ayaklanmalar şunlardır; 1933 yılında Hacı Noca Niyaz ve 1940 yılında Osman Batur’un başlattığı Altay ve Kumul ayaklanmaları, bunların sonucunda “Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti” kurulmuştur. 1944 yılında Ali Han Töre liderliğinde çıkan isyan sonucunda “Şarki Türkistan Devleti” kurulmuştur. 1947 yılında halkın Çin’e yaptığı baskılar sonucunda Mesut Sabri vali olmuştur. 1950 yılında Osman Batur ve Canım Han Hacı’nın mücadeleleri. 1958, 1962, 1965, 1968 yıllarında meydana gelen isyanlardır.³⁶⁶

Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin, yurt dışına gitmeye karar vererek Mesut Sabri ile konuşmuşlar ancak Mesut Sabri onlara şu cevabı vermiştir;

“Sizlerin bu değerli düşüncenize çok teşekkür ederim. Sizlerle uzun senedir birlikte olduk, vatan için birlikte savaştık. Sevincimiz ile üzüntümüz birlikteydi. Ömrümüzün sonuna kadar birlikte savaşmamız birlikte ölmemiz gerekirdi. Ne yazık ki, talihsizliğimiz istediğimiz arzularımıza erişmeden yan yolda vedalaşıyoruz. Şans çarkımız ters döndü, şansımız bize gülmedi. Büyük hayal ve isteklerimiz yok oldu. Vatanımızın istikbali karardı. Dediğiniz gibi vatanda yaşamamanın bir manası kalmadı. Düşmanlarımız benden intikam almadan durmazlar ona eminim. Öylede olsa, ben vatanımdan ayrılmamaya karar verdim. Çünkü ben vatanda doğdum, ekmeğini yedim, suyunu içerek büyüdüm, hayatım boyunca vatanım için yaşadım. Onun istikbali için bütün varlığımı adadım. Şimdi ölsem de vatanın bağrında öleyim, vatan diye çarpan kalbim vatanın toprağında dursun, kemiklerim dışarıda değil vatanımda çürüsün. Benim son isteğim budur. Dostlarım, yollarınız açık olsun, iyi yolculuklar dilerim.”³⁶⁷

³⁶⁵ Keskin, 71-72.

³⁶⁶ Hızırбек Gayretullah, **Sömürülen Vatan Türkistan**, 1. Basım, İstanbul: Töre-Devlet Yayınları, 2013, 224-225.

³⁶⁷ Vahidi ve Uyguri, 42-43.

Mesut Sabri bunları dedikten sonra arkadaşlarını uğurlamıştır. Bir süre sonra da Mao'nun işgalcileri ülkeye gelmiş ve pek çok insanı hapse atarak mallarını müsadere etmişlerdir. Bazıları idam edilmiş, bazıları gizlice öldürülmüş, bazıları da hapislerde çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. 1950 yılında Mesut Sabri'nin hapse atılması kararı verilmiştir. Mesut Sabri'nin sağlık durumu iyi olmamasına rağmen hapse atılmıştır. Hapiste sağlık durumu daha kötü olmuş, sorgusu yapılamaz gerekçesiyle evine gönderilmiş ve orada göz hapsinde tutulmuştur. Sorgu yapılacağı zaman araba ile götürülmüştür. Sağlığı daha kötü olduğu zaman sorgu için evine gelmişlerdir. Kapısında nöbet tutulmuş ve ailesi dışında kimsenin eve girmesine izin verilmemiştir. Mesut Sabri'nin tedavisi gerektiği gibi yapılmamış ve durumu gittikçe kötüleşmiştir. En sonunda 1952 yılında Urumçi'deki evinde 66 yaşındayken vefat etmiştir.³⁶⁸

Mesut Sabri Baykozi'nin kızı Gültekin Pehlivan, memleketin ileri gelenlerinin Mesut Sabri'ye memlekette ayrılması konusunda konuşmak için geldiklerinde, babasının şu cevabı verdiğini yazmaktadır;

*“Hayatım boyunca memleketim ve halkım için yararlı gördüğüm her şeyi büyük bir arzu ve gururla yaptım. Bundan dolayı bütün sorumluluğu üzerime alıyorum. Benim yerime kimse hesap vermek zorunda kalmamalıdır. Hukuki mesuliyet ve sorumluluk bana aittir. Yurdumu terk etmek veya kaçmak çare değildir ve benim inançlarıma tamamıyla ters düşer”*³⁶⁹

Mesut Sabri Baykozi, yurt dışına gittiği sıralarda maddi manevi pek çok sıkıntı yaşamıştır. Bunlara rağmen eline geçen parayla kâğıt-kalem almış ve 10 üzerinde eser yazmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır; Ulu Ana, Türklük Oranı, Niyaz Kız, Yurt Mecmuası, İlk Öğretmen, Gençlerimiz, Bir Nutuk, Kazaklar, Tunganlar, Uygurca Sarf Nehu'dur.³⁷⁰

Urumçi sahnelerinde konularının Türk milliyetçiliği olduğu, Mesut Sabri Bey tarafından yazılan “Niyaz Kız” adlı piyes ile Mehmet Emin Beyin “Kutluk Türkan” adlı eseri oynanmıştır.³⁷¹

³⁶⁸ Vahidi ve Uyguri, 43.

³⁶⁹ Pehlivan, **Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri**, 19.

³⁷⁰ Vahidi ve Uyguri, 17.

³⁷¹ Kaşgarlı, 104.

Kronolojik olarak baktığımız zaman;

12 Kasım 1933'de Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.

1934 yılında Rusların hava saldırıları sonucunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti dağılmıştır.

1934-1944 yılları arasında Genel Vali Sheng Shih-tsai, Doğu Türkistan'ı idare etmiştir.

18 Eylül 1936 tarihinde İsa Yusuf Alptekin, Çin Millet Meclisi üyeliğine seçilmiştir.

1943 yılında Çin kuvvetleri Doğu Türkistan'a girmiştir.

1944 yılında bağımsızlık hareketleri sonucunda Sheng Sheh-tsai valilikten alınmıştır.

7 Ağustos 1944 tarihinde Kulca'da Ali Han Töre liderliğinde yapılan isyan başarılı olmuş ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştur.

1949 yılının sonlarında Rusya'nın baskısıyla Doğu Türkistan yönetimi feshedilmiş ve Komünist Çin yönetime hâkim olmuştur.

26 Eylül 1949 tarihinde Doğu Türkistan'da Komünist Çin yönetimi iktidara geçmiştir. Mesut Sabri görevden alınarak Burhan Şehidî, genel vali olmuştur.

1954 ve 1955 yıllarında Hoten Ayaklanmaları olmuştur.

1955 yılında Doğu Türkistan'da, "Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi" adıyla günümüzdeki yönetim şekli oluşmuştur.

1957-1958 yıllarında ayaklanmalar Doğu Türkistan'ın tamamına yayılmıştır.

14 Haziran 1965 tarihinde "Üç Efendiler"den birisi olan Mehmet Emin Buğra Ankara'da vefat etmiştir.³⁷²

1955 yılına kadar Doğu Türkistan'da bulunan okullarda, Sovyet okullarında uygulanan müfredat uygulanmıştır. 1954 yılında alfabe değiştirilmiş ve Arap alfabesi kaldırılmış ve yerine Kiril alfabesi getirilmiştir. Ancak 1956 yılından sonra Kiril alfabesi de kullanılmaz olmuştur.³⁷³

³⁷² Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, 86.

³⁷³ Keskin, 71-72.

SONUÇ

Doğu Türkistan bölgesinde yıllar boyunca birçok devlet kurulmuştur. Çin için Doğu Türkistan, siyasi ve ekonomik anlamda önemli bir bölgedir. Çin'in yer altı zenginliklerinin dörtte üçü Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Tarım Havzası'nda petrol ve doğalgaz yataklarının bulunmakta, Kazakistan'dan petrol taşıyan boru hattı da Doğu Türkistan'dan geçmektedir. Bunlar, Doğu Türkistan'ı Çin için önemli kılmaktadır. Çin, Doğu Türkistan'ı dış tehlikelere karşı kendisini koruyacak stratejik bir tampon bölge olarak görmektedir.

Çin'in, Batı ile iletişiminin arasında iki önemli engel vardır. Bu engellerden biri Taklamakan Çölü diğeri ise Çin Seddi'dir. Çin'in diğer ülkeler ile olan bağlantısını Çin Seddi kopararak ülkeyi ekonomik krize sokmaktadır. Doğu Türkistan, Çin için dışarıya açılan bir kapı niteliğindedir. Çünkü Doğu Türkistan; Çin'in, Taklamakan çölünün ilerisinde ve Çin Seddi'nin diğeri tarafında kalan tek toprağıdır.

Doğu Türkistan, geniş ve zengin topraklara sahiptir ve nüfus yapısı seyrek. Çin ise aşırı yoğun bir nüfusa sahiptir. Çin, nüfusunu hafifletmek için Doğu Türkistan bölgesini uygun bir seçenek olarak görmektedir. Bu sebeple Çin hükümeti, Han Çinlisi göçmenleri Doğu Türkistan'a göç ettirmektedir.

M.Ö. 210'dan itibaren Türkistan'da Hun, Göktürk, Uygur, Karluk, Karahanlılar gibi Türk devletleri kurulmuştur. Çinliler ise pek çok kez Doğu Türkistan'ı istila etmeye çalışmışlar ama 1876 yılına kadar başarılı olamamışlardır. Ancak Milliyetçi Çin iktidarı kurulduktan sonra Doğu Türkistan, Çin sömürgesi olarak kalmıştır.

Timur'un varisi olan Babür Han'ın soyundan gelen Said Han, 1514 yılında Kaşgar, Hoten ve Yarkent şehirlerini alarak Saidiye Hanlığı'nı kurmuştur. Hanlığın ilk merkezi Kaşgar'dır ama sonra Yarkent merkez olmuştur. Saidiye Hanlığı, Yarkent Hanlığı ya

da Kaşgar Hanlığı olarak da adlandırılmaktadır. 1678 yılında Hocalar devri başlamıştır. Hocalar, Kara Dağlılar ve Ak Dağlılar olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Bu dönemde Hocalar hakimiyeti görülmektedir. Bu dönem, Doğu Türkistan tarihinin en karanlık dönemidir diyebiliriz. Çünkü medeniyetten cehalete ve sonra da esarete yolculuğun başladığı dönemdir. Doğu Türkistanlılar, İran mollalarının etkisiyle çarpıtılmış dini akımlara kapılmış ve İslam'ın özünden uzaklaşmıştır. Doğu Türkistan'da birinci Çin istilası Hocalar Dönemi'nde olmuştur.

Doğu Türkistan'da birlik olmadığı için bağımsızlık girişimleri Çin tarafından engellenmiştir. Ancak Yakup Bey, Akmesic'i ve Çimkent kalesini Ruslara karşı savunmuş ve zafer kazanmıştır. Bundan sonra da 1867 yılında Yakup Han hükümdarlığını ilan etmiştir. Yakup Bey'in devleti Osmanlı imparatorluğu, Rusya ve İngiltere tarafından tanınmıştır. Yakup Bey, emir unvanı almış, Kaşgar'da Osmanlı padişahı adına hutbe okutup para bastırmıştır.

Sultan Abdülaziz'den sonra II. Abdülhamid tahta geçtiğinde Yakup Bey, II. Abdülhamid'in cülusunu tebrik etmek amacıyla İstanbul'a bir elçi göndermiştir. Bu elçi, Osmanlı padişahından, Çin'in Doğu Türkistan'ı istila etmesini protesto etmesini istemiştir. Ama Osmanlı Devleti 1877-78 harbinde, Ruslara yenildiği için çok güç bir durumdadır. Bu yüzden elçiye olumlu bir cevap verilememiştir. Osmanlı Devleti, Yakup Han'a yardım edemeyince elçiye İngiltere'ye gitmelerini ve yardım istemelerini söylemiştir. Ancak İngilizler, Doğu Türkistan için Çin ile ilişkilerini bozamayacaklarını söylemiş ve Yakup Bey'e yardım etmemiştir. Çinliler, Yakup Han ile işbirliği içerisindeki herkes öldürmüş, 60 bin kişilik Kaşgar ordusunu tamamen dağıtmış ve toplu katliam yapmıştır. Çin saldırılarına karşı direnen Yakup Han 1877 yılının Haziran ayı başlarında zehirlenerek ölmüştür. Çin birlikleri 16 Aralık 1877 yılında Kaşgar'a girerek bölgeyi tamamen ele geçirmiştir. 1878 yılında ise Doğu Türkistan resmen Çin'in hakimiyeti altına girmiştir.

Mançu İmparatorluğu Doğu Türkistan'ı ele geçirene kadar Hocalar Devri devam etmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarında Mançular Doğu Türkistan'ı fethetmiştir. Mançular 1764-1790 yıllarında bölgeyi Cungarya ve Kaşgarya olarak bölmüştür. Çin 1884 yılında Doğu Türkistan'ın illerine Çinli askerler ve memurlar yerleştirmiş ve Doğu Türkistan'a "Yeni Toprak" anlamına gelen "Sinkiang" adını vermiştir. 1884

yılından sonra da Doğu Türkistan adının kullanımını yasaklanmıştır. Çin, 18 Kasım 1884 tarihinde Doğu Türkistan'ı 19. Eyaleti ilan edilmiştir.

Yönetimden soğuyan Çinli subaylar, merkezi Çin'e karşı İli ve Urumçi'de Qing Hanedanlığına karşı Ko Lao-hui ayaklanmasını başlatmıştır. Bu dönemde 268 senelik Qing hanedanının saltanatı sona ermiş ve Umumi Valiler dönemi başlamıştır. 1911-1928 yılları arasında Yang Shen-hsin, Doğu Türkistan genel valiliği yapmıştır. Yang'ın ve kendisinden sonraki valilerin yönetim tarzı "böl-parçala-yönet" politikasına dayanmaktadır. Umumi Valiler döneminde Doğu Türkistan'ın ekonomisi kötüye gitmiştir.

21 Eylül 1944'de İli'de, Ali Han Töre'nin önderliğinde bir isyan başlamış ve 1944 yılı Kasım ayında Kulca'da "Şarki Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur. Ruslar ve Çinliler işbirliği yaparak İli'de kurulan Cumhuriyeti dağıtmışlardır. 1949 da Milliyetçi Çin idarecileri Komünist Çin'e yenilmiş ve Tayvan'a kaçmışlardır. Komünist Çin'in zaferiyle Doğu Türkistan, Çin'in sömürgesi haline gelmiş ve günümüzde hala devam eden Çin işgali başlamıştır.

1949 yılında Kızıl Çin kuvvetleri Doğu Türkistan'ı işgal edince, Mehmet Emin, İsa Yusuf ve Mesut Sabri Beyler, topraklarını korumak için direnmişler ama Çin ordusuna direnemeyeceklerini anlayınca Mesut Sabri Bey hariç diğerleri Hindistan'a ve Pakistan'a göç etmeye karar vermişlerdir.

Mesut Sabri Baykozi, hayatı boyunca Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş bir dava adamıdır. Hayatı, mücadele ve çilelerle geçmiş; davası uğrunda en yakın aile fertlerini kaybetmiş ve vatanını terk etmek zorunda kalmıştır.

Mesut Sabri Baykozi, Türkiye'de eğitimini tamamlamış ve Tıp Doktoru olmuştur. Ülkesine dönünce muayenehane açmış hastaları muayene etmiştir.

Mesut Sabri ve arkadaşı Abdurrahman Şahidi, Doğu Türkistan'a gidince Doğu Türkistan halkının uğradığı Çin zulmünü görmüşlerdir. Orada halk cahil bırakılmaya çalışılmıştır. Mesut Sabri ve Abdurrahman Şahidi, halkın bu durumuna çok üzüлüp çare düşünmeye başlamışlardır. Yapılması gereken ilk şeyin insanların eğitilmesi olduğuna karar vermişlerdir. Bu yüzden işe okullar açarak başlamışlardır.

Bu dönemde Sibirya'da sürgünde olan Türk esirler kaçarak Kulca'ya gelmişlerdir. Onlar, Türkiye'ye gitmek istemişler ama Mesut Sabri, onların bilgilerinden yararlanmak istemiş ve en azından bir kaçının Kulca'da kalarak öğretmenlik yapmalarını istemiştir. Bu kişilerden Halil ve Turgut Beyler okulların başına geçmiştir.

Yang Sheng-Hsin, Mesut ve Abdurrahman Beyleri, insanları dinden uzaklaştırdıkları gerekçesiyle demir kafese koydurarak Urumçi'ye gönderip 1927 yılında da hapse attırılmıştır.

Yang Sheng-Hsin öldükten sonra yerine gelen vali yerini sağlamlaştırmak amacıyla bazı siyasi mahkumları serbest bırakmaya mecbur kalmıştır. Bu mahkumlar arasında Mesut ve Abdurrahman Beyler de vardır. Onlar serbest kalınca 1930 yılında Kulca'ya gelmişlerdir. 1932 yılında Tunganlar, Kulca'yı işgal etmiş, Mesut Sabri'nin abisini ve ailesini öldürmüştür, Mesut Sabri'yi de takip etmeye başlamışlardır. 1933 yılında Mesut Sabri, Adil Bek'in saldırısına uğramış ve bundan sonra Kulca'dan ayrılmaya karar verip ve Kaşgar'a gitmiştir.

Çinli Genel Valiler, Doğu Türkistan'ı kafalarına göre sömürmeye başlamışlardır. Doğu Türkistanlı Müslümanlar defalarca ayaklanmışlar ve 1933 yılında Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni ilan edilmiştir.

Mesut Sabri, Kaşgar'da 6 ay öğretmenlik yapmış ancak Rus kuvvetleri Kaşgar'a yaklaşınca, Hindistan'a gitmiştir. 1938 yılında ise İsa Yusuf Alptekin'in daveti ile Doğu Türkistan'da halka yapılan zulmü, devlet adamlarına anlatarak çare aramak ve dünyaya duyurmak amacıyla Çin'e gitmiştir. Mesut Sabri, Doğu Türkistan'ın yabancıların eline geçmesinden dolayı Çin'e bağlı olarak korunabileceğini, muhtariyet hukukundan yararlanırlarsa zamanla bağımsızlıklarına kavuşmak için gereken ortamın oluşacağını düşünmüştür.

Mesut Sabri, Mehmet Emin ve İsa Yusuf Alptekin birlikte hareket etmiş ve bunlara Üç Efendiler adı verilmiştir. Onların fikirlerini benimseyen kişilere Üç Efendiler denmiştir. Üç Efendiler, Çin'de pek çok müzakereye katılmış ve Doğu Türkistan için muhtariyet hukukundan yararlanmak istemişlerdir. Bu müzakerelerin en önemli olanlardan birisi 27 Mart 1941 yılında yapılan Guo Min-Dang partisinin Chong Ching şehrinde yapılan 8. Kurultayıdır. Mesut Sabri Bey bu kurultayda söz hakkı almış ve Doğu Türkistan ile ilgili bütün isteklerini dile getirmiştir.

Milliyetçi Çin hükümeti, Üç Efendilerin Doğu Türkistan'a dönmesine 1945 yılına kadar müsaade etmemiştir. İli ihtilali çıkınca Çin hükümeti, Doğu Türkistanlılara insani hakları kısmen iade etmek zorunda kalmıştır. Böylece Üç Efendiler, 1945 yılında memleketlerine dönebilmişlerdir. Onlar memleketlerine döndüğü zaman halk tarafından sevinç içinde karşılanmışlar ama kendileri halkın durumuna sevinememişlerdir. Çünkü halk Çin zulmü altında yaşıyordu.

Doğu Türkistan'a geldiklerinde Mesut Sabri Baykozi, Teftiş Kurulu Başkanı; Mehmet Emin Buğra, İmar İşleri Başkanı; İsa Yusuf Alptekin ise Kültür İşleri Başkanı olmuştur. İlk defa üç Türkistanlı hükümette görev almıştır. Ancak bu durum Rusya'yı rahatsız etmiş ve Üç Efendileri Pan-türkist olmakla suçlayan propagandalar yapılmıştır.

19 Mayıs 1947 yılında ise Dr. Mesut Sabri, ülkenin hükümet reisi seçilmiştir. Mesut Sabri Baykozi, İsa Yusuf Alptekin'i Eyalet Hükümet Sekreterliğine, Canımhan Hacı'yı da Maliye Nazırlığına getirmiştir.

İlk defa bir Türk'ün genel vali yapılmasındaki amaç; Sovyet taraftarı Uygurlar ile Sovyet aleyhtarı Uygurların arasını bozmaktır. Ancak Mesut Sabri'nin valiliği boyunca eğitim sistemi ile halka vatanseverlik aşılanmış ve milli duygular canlandırılmıştır. Yani Çin'in beklediği gibi bir bölünme değil, Türkçülük politikası sonucu Türkler arasında birlik söz konusu olmuştur. Bu da Çin'i ve Rusya'yı telaşlandırmıştır. Çin Hükümeti, Mesut Sabri Beyin güçlenerek Çin'den ayrılmasından endişelendiği için Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u 1 Ocak 1949 tarihinde görevden uzaklaştırarak yerine Rus yanlısı Burhan Şehidi'yi göreve getirmiştir.

Buhran Şehidi 26 Eylül 1949 tarihinde Çin Komünistlerine teslim olmuştur. Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin yurdu terk etmiş ve böylece Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti yıkılmıştır. Mesut Sabri'nin mücadelesi sonucunda elde edilmiş olan "Çini Türkistan" ve "Türk" adları, kabul edilmiş muhtariyeti düzenlemesi yürürlükten kaldırılmıştır. Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin, yurt dışına gitmeye karar vererek Mesut Sabri ile konuşmuşlar ancak Mesut Sabri ülkesinden ayrılmak istememiştir.

1950 yılında Mesut Sabri'nin hapse atılması kararı verilmiştir. Sağlık durumu kötü olmuş ve sorgusu yapılamaz gerekçesiyle evine gönderilmiş evinde göz hapsinde

tutulmuştur. Kapısında nöbet tutulmuş ve ailesi dışında kimsenin eve girmesine izin verilmemiştir. Mesut Sabri'nin tedavisi gerektiği gibi yapılmamış ve durumu gittikçe kötüleşmiştir. En sonunda 1952 yılında Urumçi'deki evinde 66 yaşındayken vefat etmiştir.

Doğu Türkistan günümüzde hala Çin baskısı altındadır. Bölgede yaşayan Türkler sistematik bir şekilde zulüm ve asimilasyon faaliyetlerine maruz kalmaktadır. Türkler, eğitim kampı denilen toplama kamplarında tutulmaktadır. Bu kamplarda tutulan insanlar çocuklarıyla görüştürülmemekte ve kamplardaki insanlardan haber alınamamaktadır. Bu kamplarda insanların özgüvenini ve kişiliği kaybetmesi kendi öz kimliğinden uzaklaşarak asimile olması amaçlanmaktadır. Her Uygur ailenin evine Çinli erkek yerleştirilmektedir. Türklerin ana yurdu olan Doğu Türkistan davası, Çin'in iç meselesi değildir. Çin'de Müslüman Türk halkına yapılan, Avrupa'da Yahudilere uygulananın aynısıdır, bir soykırımdır. Türk halkı işkencelere maruz kalmakta, seyahat, iletişim, ibadet gibi her türlü insanlık hakları engellenmektedir. Bütün bunlar dünyanın gözü önünde gerçekleşmekte ve bu durum her geçen gün daha kötüye gitmektedir. Türk dünyası bu davaya sahip çıkmalı ve Çin zulmüne dur denmelidir.

Çinlilere tanınan göç teşviki ve Doğu Türkistanlı kadınları zorla Çinli erkeklerle evlendirmek gibi yollarla bölge etnografyası değiştirilmektedir. Ebeveynleri hapsedilmiş çocuklar akrabalarına verilmek yerine yetimhanelerde toplanmaktadır. Bu çocukların gündelik yaşamı ve eğitimi Çin kültürüne göre yapılmaktadır.

Çin, Türk aydınları da yok etmektedir. Din adamları, araştırmacılar, gazeteciler, eğitimciler, yazarlar ve iş adamları hapsedilmekte hatta idama çarptırılmaktadır. Bu şekilde üniversiteler Türk hocalardan arındırılmak istenmektedir. Okumak için yurt dışına giden öğrenciler aileleriyle tehdit edilerek geri çağrılmakta ve hapsedilmektedir.

Çin, Doğu Türkistan'da sistematik bir şekilde katliam gerçekleştirirken bütün dünya kör, sağır, dilsiz; bu zulmü seyretmektedir. Ne yazık ki Türkiye'de bile çoğunluğun yaşanan insanlık dramından haberi bile yoktur. Doğu Türkistan'da akıtılan bu kanı durdurmak sadece Türk halkının değil, bütün insanlığın üzerine düşen bir sorumluluktur. Bu katliama sessiz kalan her kurum ve ülke, işlenen bu insanlık suçuna ortak olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, B. (2008). *Doğu Türkistan*. İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık.
- Alğu, A. I. (1963, Temmuz 11-12-13). Doğu Türkistanlıların Çin Elçisine Cevabı. *Yeni İstanbul Gazetesi*, s. 1-7.
- Alptekin, E. (1962). Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti. *Türk Kültürü Dergisi*, 143-158.
- Alptekin, E. (1981). 32 Sene Sonra Gördüğüm Doğu Türkistan. *Türk Kültürü Dergisi*, 137-143.
- Alptekin, İ. Y. (1981). *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul : Marifet Yayınları.
- Anat, H. Y. (2003). *Hayatım ve Mücadelem*. Ankara : Özkan Matbaacılık.
- Anat, H. Y. (2005). *Doğu Türkistan'da Milliyetçilik Hareketleri*. Ankara: Özkan Matbaacılık.
- Andican, A. (2010). Doğu Türkistan ve Dünya. *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, 9-11.
- Aynural, S. (2010, Temmuz). "Çin'in Doğu Türkistan Politikası". *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, 18(71), 14-16.
- Bahşi, B. (2017). "Doğu Türkistan'ın Yakın Tarihi ve Uygur Türkleri". *The Journal of Social Science Studies*(57), 571-578.
- Bakır, A. (2005). *Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- Bakır, A. (2008). Doğu Türkistan Tarihinin Türk Kültür Tarihi Açısından Önemi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 35-39.
- Balaban, A. (2006.). İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Baran, L. (2007). Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi. *Bilig Dergisi*,, 191-211.
- Bekin, M. R. (2005). *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Biçen, N. (2018). Göç, Uyum, Sorunlar Zeytinburnunda Yaşayan Doğu Türkistanlılar Örneği (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul : Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Buğra, M. E. (1952). *Doğu Türkistan'ın Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*. İstanbul: Güven basımevi.
- Cengiz, İ. (1981). *Kızıl Çin İşgalindeki Doğu Türkistan*. İstanbul : Doğu Türkistan Dergisi Yayınlar.
- Çay, A. (2010, Temmuz). "Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde Doğu Türkistan'ın Durumu". *Doğu Türkistan'ın Sesi*, 18(71), 3-8.

- Çelik, M. (2012). Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762). *History Studies*, 65-89.
- Çerçi, F. (2003). Hunlarda Sosyal, Siyasi Hayat ve Devlet- Halk İlişkileri. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 59-98.
- D.T.G.C. (1969). *Türkistan Şehitleri*. İstanbul: Hikmet Gazetecilik.
- Dauliatova, Ş. (2007). Çin'in Doğu Türkistan Politikası. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirağ, Y. (2014). 1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 229-245.
- Djalilov, A. H. (tarih yok). *Tarih Tarih*. Tarih Tarih Web Sitesi: <https://www.tarihtarih.com> adresinden alındı
- Ercilasun, K. (2003). Ch'ing Hanedanı Zamanında Kâşgar. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fatih Şen. (2009). Çin'in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 124-134.
- Forbes, A. D. (1990). *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri*, . Münih: Doğu Türkistan Vakfı.
- Gayretullah, H. (1977). *Altaylarda Kanlı Günler*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Gayretullah, H. (2009). *Uzaklara Balam*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Gayretullah, H. (2013). *Sömürülen Vatan Türkistan*. İstanbul: Töre-Devlet Yayınları.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökmen, E. (2004). Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye Göçü ve Salihli'ye Yerleşmeleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 93-113.
- Haşir Vahidi, S. U. (Baskı Tarihi Yok). *Dr. Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler*. Yayınevi Yok.
- Hayit, B. (Ocak 1999). "Doğu Türkistan'ın Türk Dünyasındaki Önemi". *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*(145), 36-39.
- Kadiri, P. (2009). *Baturlar (Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi 1930-1949)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karabulut, F. (2005). "Dil Ölümü Bağlamında Kayseri'de Yaşayan Uygur Türk Toplumu". *Bilig*(35), 17-45.
- Karahoca, A. (1960). *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*. İstanbul: D.T.G.C.
- Kaşgarlı, S. M. (2004). *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul : Çağrı Yayınları.

- Kaya, B. (2016). Doğu Türkistan Sorununun Siyasal ve Hukuksal Boyutları ve Uluslararası Yansımaları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kenan Dağcı, M. K. (2013). Çin'in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri. *Barış Araştırmaları Ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 11-29.
- Kesici, A. K. (2003). Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-2. *Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, 17-22.
- Kesici, A. K. (Şubat 2003). Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-1. *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi*, 17-22.
- Keskin, M. (2013). Çin'de Etnik Azınlıklar ve Doğu Türkistan Sorunu. Yalova.
- Kul, Ö. (2010). *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1949-1980)*. (Ö. Kul, Dü.) Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kul, Ö. (2017). *100 Soruda Doğu Türkistan*, . İstanbul: Rumuz Yayınları.
- Lias, G. (1973). *Göç*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Mansur, A. (2013). *Türkistan Şehitleri*. İstanbul: Türkistan İslam Derneği.
- Mehmet Emin Buğra'nın 1950 Yılına Kadar Kısa Biyografisi. (tarih yok). *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, 15-21.
- Mustafa Yorulmaz, O. A. (2015). *Mehmet Eröz Armağanı*. İstanbul: Ötüken.
- Onat, A. (Aralık 1990). Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler. *Belleten*, 913-920.
- Ömer Kul, T. T. (2015). XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler. Nesrin Sariahmetoğlu - İlyas Kemaloğlu içinde, *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç* (s. 193-232). İstanbul: Yeditepe Ofset.
- Pehlivan, G. (1994). *Doğu Türkistan Cumhurbaşkanı Dr. Mesut Sabri Baykozi (1887-1952) ve Kurtuluşu Arayan Doğu Türkistan*. Ankara: Güner Matbaacılık.
- Pehlivan, G. (Baskı Tarihi Yok). *Dr. Mesut Sabri Baykozi ve Eserleri*. Ankara: Gün Ofset Yayınları.
- Saka, E. (2009). *Düşten Geleceğe Doğu Türkistan*. Ankara : TDV Yayınları.
- Salman, H. (2014). Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1-7.
- Saray, M. (2015). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Aygan Yayıncılık.

- Sayın, Y., & Koçak, G. (2017). Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar. *Journal of Ottoman Civilization Studies*, 3(4), 10-24.
- Shokirova, F. (2017). Türkistan Aydınlarından Alihan Töre (1885-1976) Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Şahin, E. (1995). Doğu Türkistan. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 95-123.
- Şemseddin, İ. (1997). *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*. İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Derneği.
- Şentürk, İ. (2018). 1980'den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarimi, A. M. (2016). 20. Yüzyılda Çin'de Uygur Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 60-67.
- Taşagıl, A. (2003). *Göktürkler I*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- Taşagıl, A. (2012). Türkistan. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Tuna, A. (2012). *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*. İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı Araştırma ve Yayınlar Birimi.
- Tuncer, T. (2015). 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler(Doktora Tezi). Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ulus, T. (2018). Doğu Türkistan'da Yakup Bey Hakimiyeti: Dış İlişkiler, Ordu ve Askeri Yenilikler. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 66-87.
- Uygur, F. (2016). Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilasası. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27-40.
- Varoğlu, A. (2009). *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri, Dünü, Bugünü ve Yarını* . Ankara: Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Yıldırım, K. (2012). Doğu Türkistan'ın İlk Sakinleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 419-440.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Gamze GAZCIOĞLU

Uyruğu: TC

Doğum Yeri ve Tarihi: Kayseri/Tomarza, 19.07.1995

Tel: 05530328624

E-posta: gamzee.gazcioglu38@gmail.com

Yazışma Adresi:

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lise	Tomarza Lisesi	2013
Lisans	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	2017